

Kers - Loorits - Rahva sündi
OSKAR LOORITS

EESTI RAHVAUSUNDI MAAILMAVAADE

WESTENBERG

KIRJASTUS EESTI RAAMAT STOCKHOLM

E E S T I
R A H V A U S U N D I
M A A I L M A V A A D E

Teine täiendatud trükk

Printed in Sweden

Polygraf Sthlm 1948

GERDA GRAPELE

*rootsi rahvapärimuste korraldajalle
kodutute pagulaste eest hoolitsejalle*

MIS? KUIDAS? MIKS?

Kui palusin kord aastate eest setu rahvalaulikult selgitust, mis asi see *ilm* ôieti on, siis vastas ta häbelikult ning nagu oma mitteteadmise vabanduseks: „mul om väga sitt pää” ja püüdis viia jutu naljatelles teisale: milleks ma vaevavat end huupi ja asjata selliste küsimustega, milleks mul selliseid asju üldse vaja teada! Ei olevat sugugi hea mõelda liiga palju kõigest maast ja ilmast: siis inimene ei saavat õndsaks, jumal ei tahtvat seda — küll jumal ise juba niikuinii kõik teab ja kõige ette mõtleb. Haarasin sellest ning pärisin edasi, kes see *jumal* siis õige on. Setu naeratas naiivselt ja kobas abitult käega: kes kurat sedagi just teab! Küsisin uuesti, kas ta vähemalt *usub* jumalasse. Nüüd sõnavallatu setu muutub tõsiseks, hingab sügavalt ja manitseb pilguga: jah, *u s k u m a* pidavat küll, usk olevat väga hea ja kasulik asi, usk andvatki kõik teada, usu najal see ilm püsti seisvatki jne. Oh, kui kaduvat usk, siis tulevat kõigel lõpp!

Ning jutukas setu hakkab nüüd värvikaid ja tundeküllaseid sõnapilte maalima küll viimispäevast, küll kuradeist, ingleist ja pühaseist, nagu neid venepapid temale ja juba tema esiisadelle aastasadu ette maalind. Ta satub kaasahaaravasse jutuhuugu, et on otse kõigi meeli märgata, kuidas süttivad ta herksas fantaasias ilmerikkad nägemused konkreetseist olendeist ja sündmustikust, tervest tegelikust „ilmast”,

mille olemust ta alles äsja mõistusega abstraktselt kuidagi veel määritleta ei osand. Setu ei oska defineerida — tema kirjeldab, setu ei taha filosofoerida — tema usub. Mida ta just usub, seda ta isegi selgesti ei tea — tema näeb seda selgesti ja tunneb seda elavasti oma kirest läitva hingega ja sütevakana põleva südamega. Ega sõna *kirgki* tähenda ju setu teadvuses veel midagi abstraktselt, vaid üsna konkreetset tulesädet, mis sütitab südamed niisama nagu suitsutared.

Mitte ainult setu, vaid samuti ka eesti rahvalaulikud ja -targad ei tea esijoones, mis see on, vaid milline see on, mitte milleks see on, vaid kuidas see on. Ei armastata ka meil just liiga „pead murda” selliste küsimuste üle, mis on see või teine ilm, kust ja kunas kõik on tekkind, kuidas, mispärast ja milleks kõik on. Küll tuntakse meilgi igasugu nn. tekkelugusid ilma loomisest tervikuna ja üksiknähtustes, kuid need on siiski ainult jutufaktid, mitte teooria, ainult üksikjuhud, mitte süsteem. Ja seegi on enamikus ainult võõrsilt kuulnud ja kaunis ümbertöötamatta tooresainestik, mitte niivõrd oma algupärane ja küps looming (kõnelematta lisaks paljude ärkamise ja hilisemagi aja romantikute isiklikest septsustest). Arenematta on eesti loomismüüdid, kuid nendegi hulgas kohtame ürgvanu motiive, mida nn. Läänes üldse ei tunta, küll aga kaugel Idas:

MAAILMA LOOMISEST.

Jumal olla ennast äkiste vee päält leidnud, pole muud kui lahve vesi olnud, ei puid ega rohtu, ei kivi ega mulda — olla maailma loonud kotka munast. Üks ilmatu suur kotkas olla kaa vee pääl rahutumalt alatasa, ühtepuhku senna ja tenna, edasi ja tagasi lendnud.

Selsamal puhul oli ka üks liig vana ja tugev neitsit olnud, see olla 700 aastat käima pääl olnud. Viimaks olnud temal üks poeg vee pääl olles, kõveras põlved rõukus. Siis olla see rängata suur kotkas, mis alati ühest paigast tõisse lendas, sinna juhtunud ja munenud poisi rõukude vahele ühe liig suure muna. Jumal

võtnud selle muna omale ja olla sellest munast maailma valmistanud, naagu ta praegu on. Nenda olla ilm vana eesti rahva paganausu järele loodud. — H. Mapp 105 (2) < Karja — Carl Allas (1879).

Kuidas juurdlesid aga näit. kiiva iisraeli või kirka kreeka rahva poeedid ja filosoofid kõige „alguse ja otsa” kallal, kuidas löid sädelevaid müüte ja täpsalt viimisteldud süsteeme teogooniast, kosmogooniast, antropogooniast ja üldse kõigest sellest, „mis on”? Kuidas kihelesid ka näit. julmade germaanlaste paremad pead kõige teadmise ja seletamise tungis, kujutlesid eri maailmu, üks teisest süngemaid, jumalaid ja hiide, üks teisest jõhkramaid, oletasid alalõpmatut heitlust, võitlust, taplust, hukkumist ja jällesündi! Kuidas laulsid soome-karjalagi pikahabemega „teadjad” plastilisi ja pildirikkaid värsse „sünnist sügavast”? Miks puuduvad siis eesti sünnilood? Mis müüte on siis eestlaste fantaasia ja arusaamad loond? Kuidas on kujunend eesti usuline ilmavaade? Ja miks see selliseks on kujunend?

Igal rahval omad hingeelu põhihelid, oma erinev mõtteviis ja erinev arenguaste. See on sageli korratud väide, et eesti rahvaloomingu tugevus ei seisa mõttesügavuses ega filosooflemises, vaid tundekülluses ja meeleolutsemises: „Need laulikud ei võinud kangelaslugusid luua, sest et eepiline vaim neile oli võõras. Nad ei võinud ajaloolisi aineid tarvitada ega napilt väljatöötatud ballaadidega toime saada, sest et neil plastilisi kalduvusi liiga vähe oli. Need laulikud ei võinud ka jumalate müüte ning usulikke süsteeme sünnitada, sest et nende filosoofiline mõistus oli äärmiselt edenematu.” Nõnda hindab Fr. Tuuglas eesti rahvalaulikuid ja nende loomingut (Kriitika I 20).

Ühekülgne oleks siiski vabandada eesti usundilise loomingu suhtelist arenemattust ainult hingeelu tõuliste või rahvuslike eeldustega. Küll eestlane on

tunnud põlvest põlve tuska ja tungi juurelda ja puurelda, on püüdnud omamoodi seletada ja leida vastust elu mõistatusille, on koband usu kaudu teadmiselle. Millised on olnud aga ta elutingimused! Kunas ta on saand vabadust ja aega mõtiskella mõnusasti ja meeliskella mugavasti! Eesti usundi kujunemist ei saada iial küllaldaselt põhjendada ilma tõsisemalt arvestamatta ka eesti ajaloo ja sotsiaalse õhkkonna painajaliku mõju. Mitte ainult võimete, vaid ka võimaluste puudus pole lasknud sündida siin filosoofe, prohveteid ja usu-uutjaid. Mitte niivõrd loomulikud kalduvused kui ebaloomulikud olud on juhtind siin paljude põlvede vaimulaadi kujunemist, on dikteerind teemade ja isegi sõnastuse valikut:

Laulaksin — minu laidetakse,
 Sõneleksin — sõimatakse,
 Vaideleksin — vannutakse:
 Kardan laulust laidetama,
 Häälesta häbi tulema,
 Sõnast sõimu tõstetama.
 Parem hakkan haugutama,
 Salla saksu sajatama,
 Kes mu veike venna võtid,
 Koera vasta vahetasid.
 Koerake võib karjas käia,
 Vennakest aga vaevatakse,
 Salla sakstest sõimatakse,
 Kurjaste seal kõmmitakse,
 Vahel selga vommitakse.

EKS 4° I, 458/9 (2) < Vi-Jaagupi, Vinni v.,
 Pajusti k. — J. M. Sommer (1878).

Suhtutagu sellele kuis tahes, kuid kurikuulsad „seitsesada aastat” orjaaega on igatahes saatuslik fakt, mida ei saada olematuks teha, on niivõrd määrav tegur eesti rahva sisemise ja välise palge kujunemisel, et seda ei tohita surnuks vaikida ega maha salata. Seda peab rakendatama ka meie usundilise loomingu iseärasuste selgitamiseks. Ainult reaals-

elu miljöös raamistikus õpime õieti alles mõistma ka meie irrealse miljöös kujunemist ja eri ilmet. Haliseda ja ennast häbeneda pole selle juures midagi, et meil puuduvad paljud kõrgelennulised kujutelmad, mis teistes oludes muil rahvail tekkind. Mitte tõulist alamusetunnet ega enesehalvutamist, vaid just enese jõu teadvust sugereerib see lämmatav õhkkond, milles on suudetud siiski vähemalt elada-hingitseda põlvest põlve, kuigi selles õhkkonnas jumalatemüütide ja sangaritelugude asemel levinema peavad sootu teised, tegeliku elu tagakiusu, hirmu ja nälja „müüdid”. Neilt meie ei saagi nõuda vaimukõrgust ega mõttekargust. Kui tahame vastust leida küsimuselle, mis pärast eesti usund just morniks ja süngeks, mitte aga ülevaks ega helgeks pole kujunend, siis peame ka teadma, kuidas see kujunemine on teostund ja mis tingimuses on pidand elama see rahvas ise, kes oma üliloomuliku maailma löi ikkagi loomuliku reaalelu alusel ja selle vastupeegeldusena: tõsielu hirmutised on terroriseerind siin massifantaasiat ka irrealseid hirmutisi ja „õudasju” nägema, kuulma ja jutustelema.

Rõhutades teadlikult eesti usundi käsitletu lähtekohana senisest avaramat hingeelulist, ühiskondlikku ja kultuurajaloolist tagapõhja¹⁾, püüdes selgitada kujutelmade tekkimise ja arengu sisemisi ja väliseid tegureid, ei saa siis ka nende kujutelmade mõistmiseks ligineda neile enam ainult moodsa inimese tasemelt ja võõraste rahvaste mõõdupuudega, vaid tuleb püüda sisse elada

¹⁾ Kultuurajaloolisest vaatevinklist olen käsitlenud eesti usundit saksakeelses ülevaates „Estonische Volksdichtung und Mythologie” (Tartu, 1932); osa sellest on ilmund ka eesti keeli koguteoses „Vanavara vallast” (Õpetatud Eesti Seltsi kirjad I, Tartu, 1932), lk. 35–58. Käesolevas ülevaates pannakse peamist rõhku psühholoogiliselle vaatlusele. Näiteid ja tsitaate esitatakse põhimõtteil, mis on fikseeritud koguteoses „Vanavara vallast”, lk. 28–31.

just endisaegade arusaamadesse ja meie oma esivanemate mõtteviisi, niisama nagu eluviisidesse ja miljöösse. Jälgimisel märkamegi pea, et „muistsega” ja koguni „ürgsega” ei lahuta meid kaugeltki nii pikk ja läbipääsmatu vahemaa, nagu ajaliselt ja arenguliselt oletame. Vaid sagedasti elavad veel tänaseni edasi primitiivse inimese aastatuhandete eest loodud kujutelmad. Faktilised teadmised ja tehnilised oskused paisuvad kiiremalt — mõtlemise oskus püsib enam paigal. Liiasi veel Eestis, kus muistne külakultuur alles meie päevil hääbub, peale sajanditepikkust vägivaldset tarretust.

Mida teati alles mõned aastakümned tagasi näit. närvidest, närvihaigustest ja nende tagajärgedest? Sellevastu aga — aastatuhandeid on seistud põrutava fakti ees, et nähakse viirastusi. ja aastatuhandeid on püütud seda fakti seletada, leida tema põhjust. Katsete ja uurimuste tõttu tunnukse nüüd meie koolilapsegi mõistusele ja arusaamale nii algeliselt lihtne teaduslikult seletada: igal inimesel on närvid; kelle närvid on nõrgad, see näeb visioone, hallutsinatsioone jne. Täpsalt sellesama fakti ja sellesama, kah kogemusest ja vaatlusest võrsuva seletuse sõnastas aga alles aastal 1875 Viru ranniku primitiivse mõtteviisiga rahvalaulik dr. Veskele igivana uskumusega: igal inimesel on oma *haldjas*; kelle haldjas nõrk on, see näeb *kummitusi*.

Inimene, haldjas, kummitus — kõik on vana lauliku arusaama ehk nagu ta ise ütleks „usu” järgi („uskumine” tähendabki ju meie keelelises teadvuses just „arvamist”, algselt aga millelegi toetumist) ühe võrra tõelised, reaalsed, täiesti konkreetset olendid. Ja kui setu laulja-neiu leelutab

Tühi kosi ilmatütart,
Nälga ilmanäiokest,

siis on temagi teadvuses tegemist ainult täiesti reaali-

sete ja konkreetsete kujudega. Moodsa kultuurinimese arusaamade ja keelelise tajuga neile värssidelle lähenedes võib tõesti eksiteele sattuda ja kujutella siin tervet müüti sellest, kuidas abstraheritud Nälga ja vana põrguhärra Tühi kosivad üliloomulikkude Ilmatütart. Tegelikult aga pole siin setu lauliku teadvuses vähimatki „üliloomulikkuse” kujutelma: nälga ei ole talle mitte abstraktne nimisõna, vaid lihtsalt konkreetse külapoisist-kosilase omadussõna just niisama nagu paralleelvärsis tühigi, ja ilmatütar pole põrmugi mingi pilve piiril hiilgav müütiline Ilmatar, vaid siinsamas maises ilmas elav laulikneiu ise, kes kurdab näljaselt vaese ja tühjalt puupalja kosilase pärast, igatsedes endale reaalseid kosilasi nagu (piltlikult öeldes) päike, kuu või tähed taevas. Ei see laulikneiu oska „ilma” kujutella mingi lõputu ja igavese kosmosena, mida juhivad põhjuslikkuse jt. looduseadused võnkumatu kindlusega, — oh, neist seadusist, lõpmatusest ja igavikust pole temal aimugi, vaid tema „ilm” piirdub setu oma pisikese ja tuntud ümbruskonnaga (vrd. vene naabreil „*mir*”), kus keerlevad tema huvid, tungid ja fantaasia, kus veerleb kogu tema eluiga ja kust kisub teda välja ainult — surm.

Iseendast, ümbritsevast loodusest ja surma-probleemist kujuneb siis ka sellise lihtsa massi-inimese usuline ilmavaade.

1. ELUJÕUD.

Kõige esimene ime ürginimesele on tema ise oma organismi ja selle eri elundite toimlemisega, oma tahtmistega ja tungide, oskuste ja kogemustega, sõnade ja tegudega. Mis vahe on elava keha ja surnud laiba vahel? Mis vahe on ärkvelolu ja magamise vahel? Mis on

kehas, mida laibas enam ei ole? Mis puudub kehal siis, kui ta magab? Kes on need kujud, keda nähakse unes ja keda algselt käsitletakse sama reaalsestena nagu ilmsi nähtuidki? — Kõik need küsimused juhivad järeldama, et inimeses peab asuma ehk „elama” mingi iseseisev jõud, võim, vägi, mis teda juhib. Seda elujõudu kujutellakse ürgaegadest osalt veel tänaseni üsna konkreetse erilise olendina, kes liigub ja toimib kehas, avaldub mitmel eri kujul, irdub ka väljapoole keha, siirdub teistesse kehadesse jne., ilma et oldaks päris teadlik sellest, kas igal eri juhul ongi just tegu ühe ja sellesama või koguni mitme olendiga. See elujõud ilmutab end kogu kehas, ilmub aga eriti selgesti ja tugeval määral nähtavale mõnes üksikus kehaosas: murtakse näit. pea ära, on kogu elujõud kehast kohe kuhugi kadund, kuna näit. varba murdumisel elujõud kaotsi veel ei lähe.

Konkreetselt elujõudu kehas meie esivanemad on tõlgitsend juba uurali-ajast (soomeugri-samojeedi ühisajast kuni 4000 a. e. Kr.) peale nimetusega *vägi*, kuna *vaim* on inimese teine „mina”, tema teisik, kes võib irduda kehast ja esineda ka iseseisvalt. Juba soomeugri-aega (kuni 2500 a. e. Kr.) ulatub sõna *ise*, mis tähendab algselt oma varju ja paljastab niiviisi igivana kujutelmale, et inimese teisik saadab teda just nimelt varju kujul, nagu seda nähakse päikese paistel, vastupeegeldusena vees jne. Hoopis hilisemast volgaajast (läänemeresoome ja mordva-tsheremissi ühisajast, mis lõppes alles esimesel aastatuhandel e. Kr.) põlvneb meie sõna *hing*, mis on otseselt ühendatav hingamise-kujutelmaga ja põhjeneb tähelepanekul, et elu lõpeb viimse hingetõmbusega. Ei ole päris selge, kui võrd tuttav on olnud see kujutelm juba ka varemmail aegadel ja kui võrd see on kodunend meil alles indogermani naaberrahvaste mõjul. Samuti on raske öelda, kui vana on soomesugu rahvail hinguse kõrval veel ettekujutus mingist aurukujulisest hingest (*leil*).

Igatahes on meil kindlaid keelelisi andmeid, et juba kõige vanemast ürgajast põlvneb meie esivanemate nn. animistlik ilmavaade ja elukäsitus, mis niitab elujõu ja hinge olemasolu: igalpool, nii inimeses kui ka teda ümbritsevas looduses, on olemas elujõudu, ühelpool suuremal, teisel vähemal määral, ehk teiste sõnadega — kõik elab, kõik on hingestatud. Esialgne käsitus eluenergiast ja hingest on muidugi hoopis teissugune kui meil praegu. Hingejõul on algselt täitsa füüsiline laad; seda võib omandada ja kaotada, kas täieliselt või osaliselt, seda võib hankida endale ja anda teistele, võib suurendada ja võib vähendada, sisse võtta ja välja heita, süüa ise ja sööta teisele, siirda ühest kohast mehhaaniliselt teise, ühelt kehalt teisele jne¹). Ühel kehal võib olla enam hingejõudu kui teisel: täiskasvanuil enam kui lastel, meestel enam kui naistel jne. Erakordselt suure hingejõuga ja erilisel arenend võimetega on *nõid* (juba soomeugri-aegne sõna), see „tundja” ja „teadja”, kes oskab kohelda teisi hingi ja hankida abi arstimiseks või kõiksugu muid tarvilikke teateid. Selleks ta on varustatud eriliste hingejõudu sisaldavate esemetega ja ta hing rändab „vaimustuses” ringi, keha lamades unes või „minestuses”.

Nn. maagilisi taigu, s. t. tehnilisi toiminguid ja mehhaanilisi võtteid, millega igasugu jõude oma huvides käideldakse, nimetatakse meie rahvakeeles tavaliselt ebaususe ehk nõidumise *tempudeks*, kus-

¹) Et primitiivsele hinge-käsitusele ligineti esialgu moodsa hinge-mõiste mõõdupuudega, siis läks ühevahe väga moodi nn. preanimismi teooria, kus kõneldi impersonaalsest (mitteisikulisest) ja (nagu arvati) algsemast „vitaalainesest”, „nõidusjõust” jne., nagu sellest on olnud juttu eestikeelseski usundikirjanduses. Kõige uuemad usundiloolised uurimused suhtuvad preanimismile taas palju kriitilisemalt ja näevad selles enam terminoloogia kui mõtteviisi probleemi.

juures olgu rõhutatud, et meie taiad kannavad üldiselt täitsa rahvusvahelist laadi ja on toodud meile suuremalt osalt saksa „kultuurikandjate” ja katliku kiriku poolt, kuna vanemaist paganlikest taigadest meil pole kuigi paljut aimu. Väga ja väga liialdatud on igatahes vanade ürikute ja naaberrahvaste arvamused muinaseestlasist kui hirmus suurtest nõidadest ja „kardetavaist” mustakunstimeestest, — kardetavad nad võisid olla tõepoolest küll oma reaaljõuga, mitte aga suhteliselt vähe arenend nõiakunstiga. Eesti nõiduskunsti hiilgeaeg on orjaaja sajandid, mis ei iseloomusta ent mitte niivõrd meie oma algupärast vaimulaadi kui saksa vaimlikkugi orjust.

Vaadelgem nüüd alamal meie esivanemate animistliku ilmavaate otseseid ja kaudseid kajastusi eesti rahvatraditsioonis. Seejuures me ei pääse segavast tõsiasjast, et sajandite jooksul meie algupäraseid arusaamu põhjalikult läbi immutand ja muutnud on iga-sugu võõr mõjud ja eriti valdavalt veel ristiusu ilmavaade, istutatud meile nii kõikelämmatavas saksa vaimus, mis on otsekui krohv ladestund meie omile kujutelmadelle peale, mattes algupäraseid jooni, muutes ja moonutades neid või võõbates aegade jooksul üle aina uute ja võõraste kihistustega. Eri kihistuste ea ning päritolu uurimine ja kindlaksmääramine on meil aga alles algasemel, mispärast ka järelduste ja kokkuvõtete tegemisel on veel tunduvald tühikuid, puudusi ja eksimusigi.

2. KEHA JA ELUNDID.

Arvatavasti alles uuemal ajal on hakatud meil teiste rahvaste eeskujul kõnelema peaaugust kui „mõistuse” ja südamest kui „tunnete”, eriti veel armuasjade keskusest. Ei ole aga kahtlust, et ka juba

muistsest ajast meil on peetud südant, pead, aju, üdi jne. elujõu asupaigaks, elundhingeaks. Seda iseloomustavad sellised ütlused nagu näit. vihavastava ja kiusava inimese kohta: ära kasvata oma südant nii suureks, sa sööd mu südame seest välja, miks su süda nii täis on; mureliku kohta: süda valutab; kerglase ja rumala kohta: pea sassis, aju pehme jne. Veel tänaseni õpetatakse lapsi: pese hästi pead, siis õpid hästi, mäletad hästi jne. Õige omapärane on ütlus viha konkreetseks väljendamiseks: „kops üle maksa läind”. Neerude läbikatsumine sellevastu näikse alles hiline literaarne lain, rahvakeelele võõras, kuid tuntakse siiski just neerude ohverdamist surnutelle. Vist uueaegsemad on ütlused: sapine tuju, oma sappi teiste peale välja valama jne. Igivana näikse meil kujutelm, et elujõud ja hing kätkeb eriti suguelundis, mida kutsutakse surnuhinge nimetusega koll (kollikott). Otse kõnekäänuks on kivistund ütlus „kardab kui karu kolli”, sest karul see koll olevatki just kõige õrnem asi (Emaste). Mida suurem kellegi olendi suguelund, seda suurem ka ta hingejõud. Mitte kogematta ei tehta sellepärast krattidelle ja igasugu viljakusnukkudelle suuri suguelundeid; samuti on sagedane motiiv, et nähakse mõnd metsavaimu jt., kelle „liige” või „riist” ulatub alla põlve.

Et muinaseestlased kujutlesid südant elundhingenä ja arvasid selle söömisega omandavat ka vastava olendi hingejõu, selle kohta on meil selge ja otse klassiline mälestus Läti Hendriku kroonikas (XXVI 5—6), kus kõneldakse, kuidas pühapäeval 29. jaanuaril 1223 Sakala mehed tapsid Viljandi lossis jutluse aegu sealset mõõgavennad, nende sulased ja saksa kaupmehed, läksid siis Järvamaale, vangistasid seal taanlasest foogti Hebbe jt., „kiskusid puruks nende sisikonnad ja tõmbasid Hebbel südame veel elavalt välja ta kehast, küpsetasid seda tulel, jagasid omavahel ja sõid selle, et

saada tugevamaks kristlaste vastu, kuna nende laibad nad andsid õgimiseks koertele ja lindudele taeva all." Tähelepandav seejuures on veel üksik-asi, et jagatakse ja süüakse ära ainult vastase ülema süda, mida nähtavasti peetakse vastaste kollektiivse jõu esindajaks. Nii paistab meilegi algeos tuttav muil rahvail nii arenend esindaja ja keskendaja idee, mis on viind kuni juhtide ja kuningate jumalustamiseni (vrd. pantvange, kelleks võetakse just ülemate lapsi mitte ainult kui sotsiaalselt kaalukamast ja „jõukamast”, vaid ka „jõulisemast” kihist).

Ka kuupuhastus ja järelsünnitus ehk päramised sisaldavad endas hinge, millega seletubki nende hoolas ja ettevaatlik käitlemine, eriti veel järelsünnituse puhul, mis on ju konkreetseks sidemeks ema hinge ja lapse hinge vahel. Et sugutamise all on mõeldud algselt elundeis sisalduva hingejõu edasiandmist, selgub järgmisest retseptist: „Niisugused liiderlikud tüdrukud, kes on poistega ümber aeland, aga pole siiski raskeks inimeseks saand, vanad emad on neid nenda arstinud, salaja: katsunud küttide käest isase jänese sugutamise riista ja kõrvetanud ära ja annud seukse tüdrukule sisse, siis on varsi raskeks inimeseks jäänd; ka sündind lapse naba leikamise veri peab hoorad sigima ajama, kui seda neile sisse antakse” (Käräla).

Elundhinge-kujutelmaga seletuvad samuti mitmed kombad kuse ja väljaheite puhul: koha ja suuna valik, eristuse teatud otstarbeks kasutamine jne., eriti veel hoolekanne, et eristus ja selle kaudu ka eristaja enda hing ei satuks võõraste kahjuliku mõju alla. Eristusis kätkeva elujõu tõttu muutuvad siis loomulikult kusi, väljaheide, sõnik, virts jne. ka sagedasti tarvitatavaiks arstimisvahendeiks. Üldse koheldakse kõike, mis sisaldab elujõudu ja hinge, kindla teadmisega, et selle abil võib ise midagi aktiivselt mõjus-

tada ja saavutada (soovile või arusaamale ja hinnangulle vastavalt kas „head” või „halba”), kuid sama hõlpsasti võivad selle omandada ka teised ja kasutada taas oma huvides just niisama.

Väga tavaline hinge nähtav kehastus edasi on veri, millega seletub näit. selliste loomade vere joomine, kelle elujõudu tahetakse endale saada (näit. karu). Eri hingejõu ehk moodsas keeles eri „omaduste” edendamiseks soovitatakse juua just vastavalaadiliste loomade verd. Samaga seletub ka vastupidi vere joomise keeld, millest kirjutas Luce 1827: paljud saarlased ei söövat üldse mingil kujul ega mingis toidus loomaverd, sest veres olevat looma hing. Praegune teaduslik arusaamine ainevahetusest organismis ja seedimisest on meil alles väga noor — varem ei kujuteldud söömise ja joomise all üldse mitte ainelise toidu, vaid jõulisa (moodsas keeles vitamiinide!) saamist võõraste keha- ja elundhinge omandamisega. Nõndaviisi muutub arusaadavaks ka vere määratu roll muistsel ohverdamisel: vere mahavalamise või jumalakujude suulemäärimisega ohverdati looma hing, kuna liha võidi siis rahuga ise ära süüa (või koerte ja lindude söödaks jätta, sest see ei sisaldand enam jõudu). Kristlikust miljööst on meil üks populaarsemaid motiive omaenda hinge äramüümine kuradille just kolme vere-tilgaga (vrd. ütlust „hingehinda nõudma”). Ja igasugu „vereimejate” eesmärgiks ongi imetava hinge omandamine, kuid meie rahvausus see on võrdlemisi vähetuttav motiiv, seda populaarsem slaavi rahvail.

Ka sülg on elujõu asupaik ja hinge kehastus: sellepärast süljatakse tööle asudes endale pihku, et siirda oma jõudu just kätte. Sagedane sülgamine näit. haiguste arstimisel, mahaistumisel, magamaheitemisel, loomade ja esemete omandamisel jne. seletub samuti sellega, et sülgaja oma elujõuga püüab saada haigusest, hähaohust, esemest jne. jagu, võita neid

oma meelevalla alla. Igasugu sülgamise keelud selle vastu on tingitud just sellest, et säästa oma elujõudu ja päästa hinge teadmatust hädaohust. Näkku sülgamine võib olla väga suur heategu, kui selle kaudu tahetakse teist oma hingejõuga aidata, võib olla aga väga kardetav, kui sellega teist tahetakse oma võimusesse võtta. Huvitav on setude arusaam sülg-hingest, mille on sõnastanud nende parim vanavara-koguja Jaan Sandra: „Kui näil kohegi minekit om, mõne tähtsamba töö vai tallituse manu ehk mõne õnne otsmise vai abisaamise pääle, sis hoitva naa, et mitte maaha sülätüs ei pia saama: vanatike, vananäks lugevat sis säält päält neide mõtte nink tahtmise ära ja käändvät kõik asä tõsilde”. Sageli käsitletakse sülge ebausutoiminguks ka lihtsalt puhastusvahendina. Nagu sülg niisama higi sisaldab elujõudu ja on sellisena nõidumis- ja arstimisvahendiks, isegi riided, kuhu higi on imbund, eriti näit. higilapp, millega pühitakse surnut.

Elundhinge-kujutelm teeb meile mõistetavaks erilise hoolekande ärälõigatud küüntest ja väljakukkund hammaste ette: nende kaudu inimene võib langeda hädaohu, kui need satuvad vaenlike jõudude võimusesse. Neid hoitakse sellepärast hoolega alal ja võetakse haudagi kaasa, sest need on nii püsivad, et kui kõik muu mädaneb ja hävib, siis nendes ikkagi veel hing võib edasi elada. Ja kristlikus miljöös tehakse neile rist peale, et kurat neid ei saaks endale, ei teeks määratud hingejõudu sisaldavat küüntest kübarat jne. Sõrmeküüntest õitsmisest sellevastu järeldatakse ka inimese elujõu ja õnne õitsmist. Küüntemaagiast on rohkesti levitand ka balti-saksa ebausklik aadel:

KILTER TEORJADE KÜÜSI LÕIKAMAS.

Kui vanal ajal rahvas alles mõisat orjasid, siis olnud mõisa härral see usk, et kui uus ori mõisa tuli, pidi kilter katsuma öösel salaja tema sõrme küüsi lõigata esimese nädala jook-

sul, kui mitte rohkem ei saa, siis kahe esimese sõrme küüned. Need lõigatud küüned pandud siis mõisa aita seina prao või müüri vahele, siis tegevat see uus ori väga heasti tööd ja hoidvat härra poole. Kui esimesel nädalal pole korda läind küüsi lõigata, siis pole sest orjast head töolist saand ja see läind ka varsi minema. Orjad pole ka tahtnud, et kilter nende küüned ära lõikab ja katsund magama heites käsi peita, et kui kilter küüsi lõikama hakkab, siis kohe üles ärkaks. — ERA II 57, 713/4 (10) < Märjamaa < Rapla, Kabala k. — Emilie Poom < Tõnis Semmel (1932).

Sellise ilmavaatega seletub hõlpsasti, miks vanasti juukseid ei lõigatud ega hõlpsasti aetud, vaid neis peituva elujõu pärast pikaks kasvatati, kuna ärälõigatud või mahakukkund karvu sama hoolega koheldi nagu küüsi ja hambaid. „Habe on mehe au”, ütleb juba vanasõnagi. Ka juuste ehtimine ja katmine põhjened osalt elundhinge-kujutelmal. Juuste tihe side hingega ehk moodsas keeles „mõistusega” on püsind tänaseni veel selliseis konkreetseis arvamuis nagu: kes ise endal juukseid lõikab, see lõikab peast ära aru, meele, mõistuse; kes oma juukseid müüb, läheb arust kergeks jne. Juustes kätkeva hingejõu tõttu nad on väga tähtsaks nõidumisvahendiks: et teise hinge oma meelevalla alla saada, kisutakse sellelt karvu, lõigatakse juuketutt jne. Just niisama antakse teisele kas salajas või avalikult oma juukseid sisse süüa, et muuta enda hinge talle armsaks ja tarvilikuks. Lõpuks tuletagem meelde orjade pea paljaks pügamist ja neiu juuste „piiramist” abiellumisel, millega nad antakse oma peremehe (juuste omaniku!) meelevalla (vrd. nekrutite ja kurjategijate pea „polkamist” alles hiljuti).

Eriti hell elund on silm, kust oma hing pilguna pääseb liikuma kogu ümbritsevasse maailma, mille kaudu aga samahästi ka võõras elujõud pääseb pilguna sisse ja võib vastavalt oma huvidelle mõjuda kord hästi, kord halvasti. Mitte vähem hell ja hõlpus hingejõu välja- ja sissepääsutee on suu. Sellega seletuvadki paljud suu ja silmade varjamise kombad ja sagedane

mood neid katta mitmesuguste rätidega, eriti elu tähtsamail või hädaohtlikumail silmapilkudel nagu näit. võõrsil, abiellumisel, suremisel jne.; muiste koguni magati kaetud näoga. Sellepärast ka suudlemisel on algselt väga tõsine ja tähtis tähendus kahe hinge ühendajana ja liitjana, nagu näit. vanemate ja laste või mehe ja naise puhul, rühmakaaslaste vahel, lepingute sõlmimisel, oma „õnnistuse” (s. t. hingejõu) andmisel jne. Suudlemisel naisesse tungind mehe hing võib teha naise ka rasedaks, nagu see kajastub veel muinasjuttudes. Sellepärast suudlemine pole algselt sugugi nii lubatud ja igapäevane asi. Kui viikingiaja ülemeelik võitleja ja seikleja ülimusnoormees ehk kalevipoeg tükib vägistama muistset laulikneidu ja tahab sellelt „suisa suuda, kiusa kätta”, siis karske ja kange neiu tapab kallaletungija ja saab selle eest oma vanemailt veel kiitagi:

Ole terve, tütar noori,
oma auu hodemasta,
suurta koera surmamasta!

Silmast hoovavat pilku, suust väljuvat sõna ja jala astumisest jäävat jälge on käsiteldud algselt otsekui konkreetset osa inimesest. Sõnale sarnaseks on peetud ka vile, mida kristlikus miljöös nimetatakse ekstra „kuradi keeleks”: kolmekordse vile peale ilmubki väljakutsutu. Kellegi jälgedele suuandmine on tähendand mõlema eriolendi hingejõudude ühendamist. Pilgus ja sõnas, samuti ka jäljes kätkevat hingejõudu võidakse rakendada nii heaks kui halvaks otstarbeks. Eriti viimane motiiv on üle ilma väga levinud kadeda-kujutelmanna: kahtlustatakse üldse võõrast pilku ja sõna, nn. *kurjasilma*, *kadesuud* jne., ning kardetakse, et see võib ära teha, kaetada, imestada, *tundseldada* jne. Vastavalt sellele kartusele hoiudatakse siis võõra pilgu ja sõna eest, varjatakse oma nägugi kattega ja püütakse varjata ennekõike oma

nõrgema hingejõuga lapsi. Haiglasest lapsest öeldakse, et see on *sõnuses*, *imestuses* jne. Hoitakse ka loomi, vilja ja üldse kogu majapidamist. Kõõrdsilm oma võika vaatega on lasknud järeldada oletuse, et see ongi kadesilm. Kiivas mustavereline on kuri silm, kuna taas valgeverelist arvatakse kergemini alluvat teiste pilkude kahetuselle. Kahe erilise elundhinge kokkupõrge kajastub soovitusel süljata kadedalle näkku: süljes kätkeva elujõuga tahetakse nii pareerida kallalekipuvat võõrast elujõudu. Võõra tigestast südamest tulev näiline kiitus võib sõnada kogu elamise ja olemise. Selle tõrjeks otsitakse siis igasugu abinõusid, mis aga kuidagi mõtete ja kujutelmadega satuvad ühinema. Ei saa jätta tähendamatta, kui masendava ja rusuva pitseri selline elukäsitus ja mõtteviis on jätnud meie tege-likule elule orjaaja sajandeil, mida illustreerigu järgmine näide:

KADEDUSE JA NÕIDUSE RIKUTUD ELU.

Kui mina naise võttasin ja peremiheks akkasin, läksin ma Kundasse elama. Kuhe esimesel aastal, mis ma seal olin, oli mul irmus palju õnnetusi. Obused ja lehmad surid üksteise järele ära ja vili ei tahand ka ästi kasvada. Ühel päeval, kui jälle kaks lehma auku olin ajanud, läksin kurva mielega kõrtsi. Kõrtsis oli üks Saaremaa mihe moodi vanames, kes kuhe, kui ma sisse läksin, minu käest küsis: „Mis sul viga külames, et nii kurb oled? Täis mies ise juba aga veel silmad vesised!” Ma ütlesin: „Miks ei pea ma siis mures olema, kui iga päev ühe looma pean mättale viima!” ja rääkisin tale kõik oma õnnetused ära. — „Selle vasta võib üsna kergeste abi saada,” ütles võeras: „Ma tean, kelle süü sie kõik on!” — „Kelle siis?” pärisin ma vaname käest järele. Vanamies vaatas natuke aega mu otsa ja ütles siis: „Seda kõik on sie peremes teind, kes sinu iest kuha pealt ära läks. Anna mulle oma sõrme otsast natuke verd, ja enam ei või ta siis sulle ühti tiha, ehk ta küll suur nõid ja lausuja on.” Ma kohkusin seda juttu kuuldes irmsaste ära ja öeldes: „Jumal oidku mind, paari looma pärast oma inge ära andmast!” läksin ma kodu. Kodu jõudes leidsin ma vana peremihe naise meil olevat, kes aga varsti peale minu kodu tulekut ära läks. Kui mina ka peale selle väljale akkasin menema, nägin ma, et pak u

all mõni jame verine soola tera on. Ma kutsusin kuhe oma naise vaatama ja küsisin tema käest, et kust sie suol seie on saanud? Naine ütles, et tema seda ei tea, pealegi ei olla neil nii jämedat suola olemaski. Selle peale korjasin mina suure oolega kõik soola terad maast ülesse ja läksin kopli, kus ühe suure männi all sipelga pesa oli. Ma olin teiste käest kuulnud, et niisugused asjad kas sipelga pesasse peab panetna ehk püssiga sinna poole laskma, kus nende tooja on, siis menna äda tooja enese peale. Esite kraapisin ma sipelga pesa laiali ja panin nied suola terad kuhe põhja ja siis ajasin pesa jälle kokku. Teisel ommikul oli vana peremihe lehm rabatud pikali maas. Ta luges punase kirjaga piiblist või mõjalt kuskilt, aga ühest kohast ta ikka teada sai, et soola terad sipelga pesas on, ja läks tõi nad sealt ära, et lehm terveks saaks. Lehm põdes veel kolm päeva, aga suri siis ikka ära. Kui ma ei oleks suola teri sipelga pesasse veend, siis oleks minu lehm ära surd. Et viimast ometi rahu saada, tulin ma teine kevade Kundast ära ja akkasin Essus peremiheks, kus mu pueg praegu selle sama kuha peal on. — H. II 46, 388/90 (5) < Haljala, Essu v. — Konrad Roost < Kaarel Amberg, 72 a. (1894).

Ei saa salata, et orjaaja sajandid on soodustand kadeduse ja tigiduse süvenemist eesti rahvahinges, kuid rahvapärimeste taustal võib kindlasti väita, et ei kadedus ega isegi mitte jonn ei kuulu eesti rahvahinge algupäraste ega olemuslike omaduste hulka, vaid on tüüpilisi lisasugemeid, mida eesti vaimsuselle on pärandand üheltpoolt need kurikuulsad „700 aastat”, teiselpoolt aga küllap ka aaria naabreilt osaliselt ülevõetud ego-tsentriline ja jõhker suhtumine kaasinimestesse. Iseloomustav on sellepoolest viikingiajal venelasilt kuulnud nõianimetuse *võlu*, *võhl*, *võhländ* jne., mis Setu- ja Võrumaal on spetsialiseerund just kadetseva ja tiigetseva ehk nn. *võhlitseva* külainimese tõlgitsemiseks, kuna eesti algupärane nimetus *külaline* on säilitand oma positiivsed funktsioonid ja näitab, millise respekti ning heatahtlusega muinaseestlased on suhtund võõrastesse inimestesse.

3. LAIP.

Meie primitiivne mentaliteet ei ole osand kujutella tekkimist või „loomist” mitte millestki, ainult „jumala” tahtest, nagu seda kirjeldavad kõrgemad usundid, samuti ka mitte absoluutset hävimist mitte millekski, vaid on tegelnud ainult olevaga kui sellisega ja mõtestand ennem oleva nähtavaid muutusi kui selle algupära või lõppeemärki. Ka surm ei ole olnud meie algeliselle mõtteviisile muud midagi kui teatud nähtav muutus kehas ja selle jõududes ning vahekordades muude kehadelega. Surnu mingisugust edasielamist on tõendand esivanemaile juba kasvõi unenäod temast, kus ta esineb sama konkreetselt kui enne ilmsigi. Aga tema keha ei liigu, ei teotse, ei kõnele enam, — tunnukse siis, nagu oleks ta elujõud lõtvund, nõrkend või kuhugi kadund. Keha külmub, kangub, hakkab haisma ja mädanema. — tunnukse, nagu oleksid selle vallutand mingisugused võõrad jõud, muidugi siis tugevamad ja järelikult ka elavaile kardetavad jõud. Sellepärast laip on muutund elavaile hirmutavaks ja hädaohtlikuks, kellest on hoitud eemale. On tekkind mingisugune vaenuline vahekord elavate ja laiba vahel, algselt sugugi mitte surnu enda pärast, vaid surnut vallutand võõraste, tundmatute ja hädaohtlikkude jõudude pärast. Sellest mõttekäigust on võrsund aegade jooksul arutu hulk taigu ja terve tõrjenõidus surma puhul, et vältida võimalikku halba, mida kardetakse surnuist. Väliselt näikse meile nüüd tihti küll arusaamatuna, miks sellisedki surnud, kes olid elus väga head ja abivalmid, peaksid muutuma pärast surma kole halbadeks, kuid see vastuoksus selgub seeläbi, et tõrjenõidus polnud sihitud algselt sugugi mitte surnu enda, vaid seda vallutand võõrjõudude vastu, keda peeti pahatahtlikeks surmatoojaiks.

Mis saab aga inimesest endast pärast surma? Mida-
gi „hinge suremattuse” või „igavese elu” taolist ei ole
osatud meil esialgu üldse veel abstraheritult mõtel-
dagi, vaid inimene on „eland” meie esivanemate aru-
saama järgi niikaua, kuni säilib midagi konkreetset
tema kehast, näit. luud, või kasvõi ainult mingi mäles-
tuski temast järelejäänuis. See ürgne kujutelm kajas-
tub veel selgesti tänapäevases arvamuses: „Kuni
surnul nahk terve (mädanemata), niikaua peab
kodu käima” (Märjamaa). Algselt nõnda mõeldigi, et
kuni püsib keha või selle üksikosad ja elundid,
seni püsib ka nende hingejõud laibas, kuigi
alistunult kehha tungind võõrjõududelle. Selle-
pärast on laibal suur tähtsus nõidusvahendina-
gi: elavad püüavad rakendada seal kätkevaid jõude
oma huvides. Kui näit. surnuluuga hõõruda kätel kas-
vavat nn. „kooljaluud” (s. t. „surnuks” kuivand
käsna), siis kooljaluu kaob. Inimeste pahatahtlus kasu-
tab surnute jõudu harilikumalt küll kurjasti: „Kui
surnu on juhtunud surres külili jääma ja pärast surma
surnu suust ila välja nõrgub, siis võib sellega mitu
imet ära teha; kui seda ila lasta kolmekopikasele raud-
rahale nõrguda ning see alal hoida, ja pärastpoole üks-
kõik millal võib seda raha viina või õlle sees leotada
ning kellegile sisse anda; kellele sarnast viina või sar-
nast õlut sisse antud, see jääb põdema, kiratsema ning
sureb lõppeks ära; sellega võib vaenlasi ja vihamahi
kergesti teise ilma saata” (Kihelkonna). Laiba
jõud kandub üle ka temaga kokkupuut-
tund esemeisse ja mulda: „Kui surnu
kirstu naklest, mis surnuaiast löüdas, väster
tettävet ja sellega kalu püünetevet, sis pidavet õige hää
kalasaamise õnn olema” (Halliste); „Surnu matmise
liiv, mis ka õpetaja surnuid on matnud, olla hea une-
rohi: teda antakse lastele sisse võtta, kes magada ei
taha ja palju karjuvad” (Kuusalu). „Igavene uni”

edendab niisiis ka ajutist und. Surnu „pärisosa” puu-
dub aga ka surnut ennast ja sunnib tema jõud
liikvele: „Kui koolja mulda koju tuuakse, siis kool-
ja hakkab kodu käima” (Saaremaa). Esemete sõltu-
vust omanikust iseloomustab tabavalt järg-
mine näide: „Surnud inimese kraam peab palju enam
mädanema või kergeks minema, raudriistad peavad
enam ära roostetama ja riided peavad koitama ehk
koid sisse minema kui muud teised riided; aga kohe
käima akata nende riietega, — löövad nemad samuti
ette kui teised riided” (Risti). Eriti primitiivsed on
muistendid surnuist, kes vajavad just nimelt füüsilist
hoolekannet oma ihutarvete rahuldamiseks:

SURNUD NÕUAVAD JUUA.

Kuresaare kerguaidas (surnuaedas) läinud vaht Muratsi külase
pulma, ümardaja jäenud koduse loomasid talitama. Korraga, kui
videvik käes, ilmunud hulk vaimusid tuppä, kõik küsivad
vett juua. Et tüdrukul vett polnud kõige hulga tarvis anda, hakand
vaimud tüdrukut käegistama.

Kui peremees õhtul ümardaja poolsurnult põrandalt leidis,
mõistis ta ära, et kaevul (kajul) künädes vett surnute tarvis pol-
nud. Alati peab surnuajas kajul künad vett täis olema — muidu
tulevad surnud tuppä käegistama. Alati peab vaht surmale juba
ristitud olema ja õnnistud kepiga, mis ta peab käes, aedas surnu-
nuid taltsutada ja hauda saata olema. — H III 31, 207/8 (3) < Riia
< Põide — Aleksander Valtin (1904).

Laiba edasi „elamist” illustreerivad rahvusvaheli-
sed ja väga vanad jutud uluvaist, oigavaist, laulvaist
ja kõnelevaist surnuluist, mis paljastavad
oma erakordse hukkamise saladuse. Eestis see motiiv
on õige populaarne ja on loond omapärase *umbluu-*
kujutelma: „Mõne aasta eest tagasi oli rahvas pime ja
kuulmata oma mõistuse poolest; nad ütlesivad, et ini-
meste luud peavad hoigama, kui nad
ilma matmata jäävad; nad ütlesivad teda
verist vahtu otsast välja ajavat ja hoi-

gavat hoi-hoi-hoi; nad kuulatasid seda iga kevade, kui maa sulama hakkab, siis ütlesid teda lume seest lahti sulavat; seda kohta üitakse praegu, kus hoigamist kuuldi, Punane-männik; see on üks suur mets, sääl kasvavad palju suuri haavasid, kes seest õned on; selle metsa luud ehk oigajad on nüüdsel ajal kullideks saanud, kes sääl nahkiiresid otsivad ja kelle pesad sääl on" (Vändra, 1888). Kuivõrd elujõulised on sellised ürginimese arusaamad veel tänapäevalgi, demonstreerigu ajaleheteade aastast 1930:

HOLSTRES HOIGAVAD LUUD.

Hiljuti, kui Holstre vallas Mummu talus hakati kaevama kartulikoobast, tuli mõne jala sügavusest nähtavale inimesi. Maapõuest leiti inimese päälüü ja jäsemeteluid, mis olid tervetena säilinud.

Ühenduses luude leidmisega on ümbruskonnas levinud hirmu- ja õudusejutud, mis hoiavad ärevil kohalikkude elanikkude meeli. Nimelt luude leidmisel võetud need maapõuest välja, kuid osa jäänud arvatavasti veel koopasse, ning nüüd olevat hakanud need maa sisse jäänud luud hoigama. Hoigamine algavat igal õhtul, videviku saabudes, ning see olevat just sarnane, nagu seda pajatavad sellekohased vanad tondijutud. Talurahvas, peamiselt naised, olevat lausa hädas, sest õhtul ei julgevat keegi enam väljas liikuda ega talitada, kuna kaevatud kartulikoopa poolt kostab õudne hoigamine.

Ebausklikele ümbruskonnas annab juhtumine palju kõneainet ning need teadvat anda hääd nõu, et hoigajad luud tulevat uuesti maha matta ning jumalasõna neile päälle lugeda. Kas „kannatajad" selle retsepti järele käivad ja kas see soovitavaid tagajärgi annab, seda näitab tulevik. — Sakala nr. 134, 15. XI 1930.

Ürginimlik elusäilitamisinstinkt on kihutand inimest hoolitsema laiba ette, et see ei häviks, vaid säiluks võimalikult kauem. Kuna algselt laibad jäeti lihtsalt hukkumispaiigale või koristati kuhugi kõrvale lageda taeva all, vast isegi üles mõnele puuriidale (setudel „lautsile") või väikesesse onnikesse, mida kutsuti vist „koda", siis hakati surnuid peagi matma, sest hauas laip on enam kaitstud metsloo-

made ja pahasoovalikkude võõraste eest, luukere püsib korralikult koos jne. Küllap üheks matmise põhjuseks on olnud ka soov tõkestada sellega surnu elavate manu kodukäimist. Laipade balsameerimist meie esivanemad ei ole vist tunnud, küll aga on meil indogermaani naabrite eeskujul hakatud surnuid põletama, et veel-

Selline võis näida muiste tüüpiline „hiis" (Polli v. Pärnumaal).

gi kestvamalt säilitada nende jäänuseid hauas tuhana ja et tulega ühtlasi puhastada ja vabastada laip ka neist vaenlikest võõrjõududest, kes põhjustavad surma. Surnutepõletamine raugeb meil alles ajaloolisel ajal, olles kestnud ligemalle paartuhat aastat ja pärandand meile mõningaid mütoloogilisigi kujutelmi, mida alamal eraldi käsitleme (vt. pisuhänd, tulihänd ja surnuteriik).

Erilise tähtsuse evib koht, kuhu laip või tuhk maetakse. Seda austatakse kõigepealt kui surnu uut

asupaika, siia ent kanduvad üle ka laibas kätkevad jõud, mispärast see koht muutub osalt kardetavakski ja võib nakatada omakorda surma, võib anda aga ka jõulisa igasugu nõidumiseks. Seda kohta ei tohita rikuda ega reostada, vaid peab puhtana ja puutumatuna peetama. See ongi meie kõige vanem püha paik, kusjuures *püha* ehk *pühitsetud* maa tähendab algselt just eraldatud, näit. aiaga piiratud maa-ala. Selliseks paigaks meil on olnud harilikult kas omaette isoleeritud metsatukk, *hiis*, kuski mäekünkal, kus kuivas liivas ja kruusas laibad kõige paremini säiluvad, või *kivivared*, *kangrud* (elumaja alla matmisest pole meil selgeid jälgi rahvatraditsioonis, küll aga võib seda järeldata arkeoloogiliste leidude järgi). Rahva kiindumus oma hiitesse ja varedesse on olnud läbi aastatuhandete määratu suur, on olnud nii tugev, et ristikirikul kulus mitu sada aastat võitlust, enne kui eestlased vähehaaval loobusid oma vanust matuspaikadest ja hakkasid matma ametlikesse surnuaidadesse, mis tegelikult pühitseti tihti ometi endiste paganlike hiite kohale.

Laiba väga tihe side oma matuspaigaga ilmneb juba sellestki, et keeleliselt „surnu” ja „haua” nimetused on eestis alatasa seginenud. Meie kõige vanem, juba uurali-aegne laibanimetuse on *kalm*, mis tähendab eestis harilikult just laiba asukohta, s. t. hauda (*kalmuküngas*, *kalmete mägi* jne.), kuigi esineb ka veel jälgi surnu enda tähendusest. Setudel on lisaks huvitav vahetegu surnu ja elava vahel: *kalmuline* on all „kalmus” ja *ilmaline* on siin ülal „ilmas” elav inimene. Isegi kaevust vee võtmise mõistatusse on tungind see kujutelm: „Ilmulinô läts kalmulizôlô kosjulô pikä piibuga’, laaja kaaboga’” (Vilo v.). Vana permiaegne hauanimetuse *kääp* sellevastu on omandand Läänemaal haua elaniku, s. t. surnu hinge tähenduse, kes vabana laibast liigub ka ringi ja käib koju

(*kääbas*). Kõige tabavamalt ürgset mõtteviisi iseloomustab lõpuks meie surnunimetuse *toonni*, mis tähendab ostjaki keeles tänaseni veel mädaneva laiba lehk: mädanemises avaldub surm, haisus avaldub konkreetisel kujul see jõud, mis suretab keha laibaks ja on surmatoov muilegi elavaile kehadelle. Kuni ulatub laiba lehk, sinna maani ulatub ka toone jõud ja selles ulatuses on maa-alagi elukardetavana isoleeritav „pühaks” (nn. tabu-idee). — Mida moodne loodus- ja arstiteadus infektsioonist, bakterioloogiast jne. nii üksikasjuni selgitand, seda on kobamisi vaistnud juba ürginimenegi ja loond vastavalt oma arusaamu elust, surmast, olevase subsistist.

Kristlikus miljöös surnukehad muutuvad veelgi koledamaiks ja hädaohtlikumaiks selletõttu, et neisse tungivad võõrjõud ristitakse kuradeiks, kes asendavad surnuid.

KURADID LAIPA PASSIMAS.

Kusagil surnud üks kuri inimene ära, kes juba oma elu sees kuratitega kokku elanud. Surnu pandud kirstuga riha alla ja üks jäenud ööseks juure valvama, nagu nüüdki veel mõnes kohas mooduks on, et surnu juures magatakse. Saanud ööse, vana kuradid tulnud ja hakanud surnut sööma ning uuristanud liha kõik seest ära, muud kui naha või kesta jätnud nad veel järele. Siis hakanud nad üksa kaupa naha sisse tikkuma ja katsunud järele, kelle kerele nahk parajaks läheb. Viimaks tikkunud üks õige suure kõhu ja pika hammastega kurat või kuri vaim, või mis ta on olnud, sisse ja teised hõisanud kõik: „Peetril on ta piri paras!” ja läinud ise ära. See jäenud ka siis surnu naha sisse.

Mees rääkinud hommiku ära, kuidas lood on, ning hakatud surnut maha viima. Kui kõik kirstu juures seisnud, lugenud ja laulnud, naeratanud surnu kirstus. Noh, nüüd olnud kõigil aru käes, kes kirstus oli. Kirstu kaan pandud raps peale ja löödud suurte naeltega kinni. Kaane sisse puuritud oherdiga auk ning lastud sealt sulatud tina ja keeva kadaka vett alla. Siis olema surnu uksest välja

Kõigil meie lääne päritoluga naaberrahvail ilmneb tüüpilise nähtusena surnute moondumine järjest enam kurjadeks vaimudeks ja kuradeiks. Eesti loomupärane pehmemeelsus on aga lääne mõjudele läbi aastatuhandete otse imeteldava visadusega vastu seistes isegi kuradeid pehmendand ning omapärastand neid soomeugri vaimsuselle vastavaiks *vanapaganaiks*, kes ei ole oma põhiolemuselt kurjad ega halvad, kes ei janune verd ega naudi põrgupiinadest, vaid kohtlevad inimesi kui omataolisi sõbralikult ja püsivad koguni lihtsameelselt ausad ka veel siis, kui neid lausa jämedalt petetakse mõne semi või aaria vaimsuselle nii iseloomustava „kavala Antsu” ehk nii-ütelda konjunkturi-diplomaadi poolt (vrd. muinaskreeka Odüsseust).

4. V A R I.

MAADLUS KUUVALGEL.

Siin Kestla külas, kui mõisa reiesi pekseti, siis reipapid käisid laupäeva õhtate kodu, tõid vilja kodu. Kestla reipapp tuld kahe küla vahelt, nähnd, Kõrkülas tuld nagu *virstsamm*as vasta. Oldki juures, hakand mehega rindusi. Mees ei tohtind lasta ligi tulla, last ohjad käevarde, hakand vasta. Siis võitlend temaga. Kui reipapp saand kuu poole, siis ta (vastane) öeld: „Vai kuu poole, vai kuu poole!”

Kui tema saand kuu poole, siis pigistand niikui tangidega. Reipapp hoidand kuu poole, siis pole saand kedagi teha. Tuld poole öö aeg kätte, siis kadund väl’la. Oli see siis õige asi, või kartsid muidu, et *kummitas*. — ERA II 28, 147/8 (8) < Lüganuse, Püssi v. Kestla k. Tõnismäe t. — R. Põldmäe < Maaria Tamm, 74 a. (1930).

See rahvusvaheliselt tuntud ja meil väga armastatud muistend maadlusest kuuvalgel demonstreerib ilmekalt elujõu asupaika just *varjus*: võidab see, kes vastase oma varju alla saab, sest see surub teda

kogu oma elujõuga. Sellepärast ei hoiduta kuu poole mitte ainult kummituste ja kodukäijate, tontide ja kuraditega maadeldes, vaid päikese poole on püütud hoiduda ka tegeliku elu lahinguis, et võita vastaseid oma elujõudu sisaldavate varjudega. Isegi kuu ja päikese „varjutuse” all on mõeldud algselt seda, et mingi vaenlik olend neelab need oma varjuga ära. „*Varjama*” tähendab üldse oma hingejõu võimuse alla saamist, mis võib järeldada niihästi hukkumist kui ka kaitset: pahatahtluses võidakse teist oma varju alla saamisega võita ja hävitada, heatahtluses taas kaitsta ja aidata. Nõndaviisi on siis kujunend meil „varjaja vaimu” kahepidine tähendus: üheltpoolt arvatakse, et põdura ja kidura inimese elujõud ja keha kuivab-kängub kokku sellepärast, et ta on „kodukäijast varjatud” (ka kuradist, elavast nõiast jne. varjatud), teiselt poolt „*varjumees*” tähendab inimese teisikut, kes on arenend tema kaitsevaimuks.

Viimases mõttes elati meil ju alles hiljuti ka keisrihärja „varju”, s. t. tema määratu suure hingejõu kaitse all ja mindi sõja eest „varju” ehk „pelgu” nn. *varjupaik*adesse. Eriti huvitav on varjupaiga paralleelnimetus *pelgupaik*, *pelgulinn*, mil algselt pole mingit tegemist „pelgamise” ehk kartmise, vaid just kaitsmise kujutelmaga: pelgu-sõna vastab keeleliselt muinasislandi inimese saate- ja kaitsevaimu nimetuselle *fylgja*. Sellega selgub meile ühtlasi pelgulinna algne tähendus: see pole „varjupaik” ainult selles mõttes, et see on salajane ja peidetud, vaid esijoones just sellepoolest, et seal inimene on teatud jõudude ehk vaimude kaitse all ja järelikult ka puutumatu (nn. *asüüliõigus*).

Sama kujutelm peitub Kreutzwaldi mainitud Viru pelgepuude ja Harju varjupuude ehk *varjus*alude taga: need on kaitsepuud, kusjuures kaitsjajaks on sinna siirdund surnute hinged, — tege-

likult need salad polegi ju muud midagi kui muistsed matuspaigad. Sellega oleme jõudnud üle ilma kaunis levinend kujutelmale, et surnute hinged elavad edasi varjudena, kes on lahkund laibast seda vallutand võõrjoudude eest. Surnute „varjamine” põhjustab elavaile haigestumist ja igasugu häda. Kirjanduslikku teed on levinend meil uuemal ajal isegi erilise „varjuderiiigi” kujutelmad, kuigi vanem ja algupärasem rahvausk selleks olulist alust ei paku.

Küll aga on meil palju viiteid, mis juhivad oletama, et just varihinge-kujutelmast on võrsund meie usundi kõige elujõulisem ja lopsakam motiiv — kummitelu. Kui enamik rahvajutte on rahvusvaheline rändkaup, siis kummituslugusid tekib igal pool ja igal ajal ikka jälle uuesti ja iseseisvalt. Nad baseeruvad tegelikel läbielamusil, nad ei kristalliseerugi harilikult shabloonilisteks jututüüpideks, vaid neid jutustellakse tõesti sündind faktidena, mis teatud kohas, teatud ajal, teatud isikuga, teatud miljöös ja tingimusi juhtund, liginedes niiviisi kohaliku pisielu ajaloo kroonikalle. Neid läbib ainult üks põhiidee: *nä h a k s e n ä g e m u s i*. Primitiivne mõtteviis ei küsi seejuures mitte, mis see on, mida nähakse, vaid kes see on, kes end nii näitab. Ja sellele küsimuselle meie esivanemad on vastand ürgaegadest peale: need on hinged, kes liiguvad varjudena ringi, need on eriti surnute hinged, kes „kollitavad”, „ilmutavad”, „kummitavad” oma laiba ligiduses. Nad esinevad aina mingi ebamäärase „varjuna” või „koguna”, mis on oma kujult väga muutlik — nagu varjud ikka. Kristlikus miljöös nad on suland ühte kuradite ja kõigi pahade vaimudega, omades sageli just nende „roojaste” loomadegi kuju, kellena kuradid liiguvad. Kristlik ilma-vaade oma normatiivse eetikaga on annud surnute kummitelule ka seletuse: need on „patused” hin-

ged, kes ei leia rahu hauas ega pääse paradiisi enne oma karistusaja lõppemist. Ja selliseid patuseid on külluses: enesetapjad ja teiste tapjad, vägistajad ja kägistajad, vargad ja petturid, nõiad ja kurjad jne. — pahu kollitajaid jätkub kõikjale. Olgu rõhutatud, et selline karistuse ja patu lunastuse idee on meie algupäraselle usundile täiesti võõras, — iga surnu elas meil varjuna edasi ja võis kummitella. Seda kummitelu ei tingind meil algselt sugugi mitte eetilised normid, vaid reaalsed jõu-vahekorrad: „kes on nõrga vaimuga inime, see näeb vaime” (Simuna), sest tema hingejõud (vt. haldjas, lk. 12) lihtsalt ei suuda olematuks teha väljastpoolt kallalekippuvaid võõrjõude. Tugeva vaimuga mehed aga, nagu nõiad või kristlikud „vaimulikud”, suudavad neid tõrjuda ja koguni sõnakuulmiselle alistada:

KIRIKUÕPETAJA TÕRJUB KUMMITUSE HAUDA.

Ambla Sipelga surnuaja juures on ikka heina saadu nähtud jooksmas. Üks kord on kadunud õpetaja Paulsen nimetatud surnuajast õhtu hilja mööda pidanud sõitma, kui korraga hobused seisma olla jäänud ja enam edasi ei sammugi lähe. Õpetaja küsinud kutsarilt: „Mis seal tee peal ees on?” Kutsar vastanud, hirmu täis olles: „Tee kõrval seisab üks heina saad, kes mühib.” Õpetaja astunud sõna lausumata tõllast välja, kiriku mantel seljas, raamat kaenlas, ja läinud heina sau juurde ning hakanud saadu oma eele surnuaja poole ajama, kuni vist oma hauda. Seal olla õpetaja teda noominud ja põle enam andnud luba heina sau kujul kuskil käia ega kedagi hirmutada, ainult lambaks ja kanaks andnud luba muuta. Pärast ei ole küll keegi enam heina saadu näinud, aga lammas ja kana on sagedaste, kah hiljaaegu, Räsna lepikus ennast mitmedelegi näidanud. — H III 17, 666/7 (9) < Ambla — J. Tannenthal (1894).

Et kummitused võrsuvad meil peamiselt varihinge-kujutelmast, seda osutavad nende klassilised nimetusedki, mille lähtekohaks on meil kõige enam just *nägemise* motiiv: seda, keda (mitte mida!) silmade ees „nähakse”, kutsutaksegi *nähtus*, *näidis*,

näidend näitend, näitus jne. Nii kirjutas eesti enamlaste juht H. Pöggelmann veel aastal 1895 J. Hurdale oma koduküla eidekeste suust: „Mede lähüksen oli üits vana tidruk ennäst üles poonu mõtsa kaasikus’; säääl oliv’ sis õitsiles’ alati sihandsid näüdsid nännü” (Paistu). See, kes silmade ees virab, virvendab, virmeldab, viirustab, on *viirastus*, *viirustis*, *viiräts*, *viirus*, *viirendus*, *virvendus*, *virvetus* jne.: „Viirastus on mingi silma väärkujutus, ilmsi nähtud, öeldakse ka *uneviirastus*” (Pä-Jaagupi); „Viirastus elab väilal, näitab ennast teekäänude peal uduse õhtaga, eksitab seda, kes vähe viina saand; kui sa viirastust nääd, siis märka kõhe, et sinna kõhta ükskõrd inime undrehti surma surnd; nimetud asja nähes tõmma pahema jala kannaga rist, siis ei õle kedagi; mõni nääd, et üks nagu õleks temast mööda läind, musta riietega, pikad juuksed; teine jälle nägi, et seal kännu peal õld inime valge pika riietega, ja mõlemad nägijad õlid ära eksind seda teed käies” (Rakvere). See, kes silmade ette tekib, on *ilmutus*, kes silmade ees kõike muudab ja moonutab, on *silma muutus*, ehk *-muutja*, *muunja*, *moonutus*, *moonats* jne.

Huvitavaid perspektiive avab sõna *vilbus*, *vilpus*, s. t. see, kes silmade ees „vilpasti” liigub. Ka selleks on lihtsalt kummitlev *surnu*: „Mees tulnud kuuvalgel veskilt; kruusaaugu kohal, kus alati kollitand, jäänd hobune seisma; mees läind maha, tõstnud hobuse rangid üles ja vaadand säält vahelt, näind: valge koer pää ja sabata olnud koormal; mees läind tagasi ja hakand ära hurjutama, et „kas sul häbi ei ole, siin minu jahukotil!” ise hoidund ikka *k u u* poole, nii et vilpuse *vari* ei satuks tema pääle, — siis jäävat raskesti haigeks; noh, eks siis vilpus hüpand maha jälle ja kadund kruusaauku tagasi” (Palamuse). Hoopis teine tähendus on Mulgimaa vilbusel: „Vilbus pidada kurja käsk olema, mit-

me mooduline; kui põrsas ei söö hästi, siis olla vilbus juures; kui vasikal täied seljas, on jälle vilbus juures oma viguritega; vilbus on suur vaenlane rahya keskel; on väikesel lapsel midagi viga, ikka jälle vilbus; vilbus pidada iga kurja inimese käsu all olema; nõidadel, kahetajadel, kurjasilmalistel olla igal luba vilbust oma teenriks pidada ja sinna saata, kus keski arwab” (Tarvastu). Selline seletus sarnaneb niivõrd kadeda-kujutelmale (vt. lk. 23), et võime teha tähtsa järelduse: mitte ainult surnute, vaid samuti elavate hinged liiguvad varjuna ringi ja teevad oma „vilbusega”, s. t. hingejõuga paha, kõige enam haigustavad teisi: „Vilbusse viga om sehande aab, aigus või nõiduse asi; Vähja Anne manu mindi siis abi järgi” (Paistu); „Näitse ja vilbussa läävä kokku; vilbus om sedä moodu nigu kahets või nõidus; kui om ärä vilbustet, siss tundsel-tame tagasi nee vilbussa” (Paistu). Viimases lauses, mis on pandud kirja aastal 1932, elab igivana ilmavaade tänaseni: kui võõrad ja tundmatud hingejõud „vilbusena” ja „näidisena” püüavad meie jõudu „ära varjata”, siis „tunnisteleme” kõigepealt, *k e s* nad on, et valida nende tõrjeks vastavaid abinõusid ehk *k u n t - s e*” (sama sõna mis saksa „Kunst”, algselt „võimet” tähendand).

Lõuna murdeis õige tavaline on *lumb*, *lumm*, *lumb(i)ja*, *lumja*, *luunja*, *lummutaja*, *lummut(i)s* jne., milline sõna ulatub vähemalt volga-aega ja näikse algusest peale tähendavat võõra hingejõu kallaletungi ehk „varjamist”, mis ajab silmade ees kõik segi: „Hirmutus, koll, silmalumutaja pidada ka üks kuri vaim olema, kes imelikusi silma moonutusi sagest õhtult ja öösi inimesele ette tuua; mitmed tõendavad, et nad sagest olla näinud heinarugasid teed mööda veerlevat, kuskil kohal tuld põlevat, imeliku loomasi suurte sarvedega ja mitmesugusi veiderdusi; see usk on väga elav

veel rahva sias" (Tarvastu). Viru rannikul taas *lumbuja*, *lumbumoor* tähiendab nõida, s. t. eriliselt suure hingejõuga elavat inimest, kelle juures käiakse haigust parandamas: „kävi lumbumas" (Kuusalu). Seega avaneb meil jälle nagu vilbusegi puhul tähtis ilmavaateline järeldus: põhimõtteliselt ei tehta vahet elava ja surnu hinge vahel, vaid varjuna liikuda ja teotseda võivad mõlemad, küll heaks, sagedamini aga pahaks otstarbeks.

Võõra hingejõu kätte sattumine järeldab peamiselt kas haigestumist või äraeksimist. Viimane motiiv on põhjustand isegi oskussõnad *eksitaja*, *vidaja*, Lutsi *videlejä* (vrd. vene *voditelj*, läti *vadātājs*) jt. Väga piltlik on nimetus *võrgutaja*, kes haarab teise oma hingejõu „võrkudesse". Kõik need eksitavad varihinged seginevad kristlikus arusaamas kuraditega või saavad eetilise hinnangu: „Võrgitaja, kes inimesi õigelt teelt ära eksitab, olla nende tüdrukide laste hing, kes enne aega ära tapetud, aga seni pidada maa pääl käima, kui inimese iga otsa saab, aga nägemata kombel; juhtub nüid keski teekäija nende radade pääle, kus niisugused on, siis pidada ta ära eksima, neist ära kõrvale veetud saama; mitmeid kümneid lugusi kõneldakse äraeksimisest, kudas mitmed ühe ainu õhtuga mitukümmend versta läbi käinud ja ka mitmaidsugu moonutusi näinud nne.; neist kõnelda tarvitab palju aega, mis muidugi tühi puru on; kui keegi ära eksinud on, siis pidada see hää olema ja õigele teele viima, kui sa kübära tagasipidi päha paned, ka palve aitab palju" (Tarvastu).

Selliste varihingest võrsuvate kummitusnimede kõrval hoopis tagaplaanil seisavad meil nimetused, mille lähtekohaks on hirmu elamus (*hirmutis*, *peletis*, *kohutis*, *ehmatis* jne.) või kuulmise motiiv (*koba*, *kobi* jt.). Paljuütlevalt on nimetus *kootu*(*kene*), s.

t. ilma koguta, mis ikkagi küll jälle nägemise motiivile tagasi juhib, kuid ühtlasi ka varihinge olemust püüab iseloomustada. Paljuütlevalt on ka *tähendus*, mis osutab ennustamise motiivile, sest mingi võõra hingejõu nägemine annab ju ühtlasi „tähe" liginevast sündmusest, mida see liginev jõud peab põhjustama: „Kui nähakse või kuulatakse midagi, mida tõeliselt ei ole olnud, ja kui seda arvatakse midagi tähendavat, siis nimetatakse seda nähtust *tähendus* — nägi nägemist — see oli viirastus — kuulis tähendust — käib kut sur tähendus" (Emaste). Kuivõrd vana ja algupärane on siinjuures just „tähe" kujutelm, peab jääma esialgu lahtiseks.

Nõndaviisi oleme jõudnud erakordselt huvitavate mõttekäikude valdkonda: „Viirastus silmade ees, ma olen ära nannu peris päeva aig, aga see tähendab ikki surma; kündsin põllu pääl ja vaatasin kodu pääl, näin — ema tuli, küürutas, kadus; küssin kodus, kas oli, — es ole ollu" (Saarde). Kuidas mõtestada nüüd sellist nägemust? — Kui ema hing varjuna oma kehast lahku, siis loomulikult peab järgnema sellele keha surm. Eriti hirmuäratav ja kindel surmaenne on, kui nähakse veel iseenda varjukuju oma kehast eranevat ja lahkuvat: „Üks inimene oln seda oma vilu kartn ja niikauges on joosn, kui jõgi oo vastu tuln, ja aega tämal ei ole oln silla peale joosta, ja joosn otse jõkki" (Mihkli). Kuid varihinge nägemist võidakse mõtestada ka sootu teisiti: „Vana-aasta õhtul 1857 Ott Kokamägi vaadand saunas peeglisse kahe küünla vahele ja näind Abja Härma Anne ja ütelnud ise, et ta on lummutamist näind, „nüüd ma näi lummutajat"; pärast ta läind linu müüma sinna tallu ja näind seda neidu esmakordselt ilmsi sama näoga ja teind sellega sügisel 1858 pulmad" (Taagepera).

Peeglist tulevase ennustamine on muidugi kristliku

aja saksast lainatud nõidusvahend, idee ise on igivana: hing sisaldub vastupeegelduses. Egas asjata keeldud varem peeglisle vaatamast: kardeti oma hinge kaotsiminekut peeglisle. Ja tänaseni on püsinud sellepärast kohati komme katta surma puhul peeglid ja igasugu veenõud: just vees nähtigi ju vastupeegeldust vanasti, kui peegleid veel polnud. Nüüd saame ka aru, miks lapsi keeldakse vette ja eriti kaevu vaatamast ning hoiatatakse neid just põlisset surnunimetustega koll ja mumm: keeldu „ära vaata vette — koll viib su ära” tuleb tõlgitseda nii, et koll haarab varjuna vees peegelduva lapse hinge oma võimusesse ja viib selle ära, suretades sellega lapse ihugi. Nüüd saame ka aru arvamusest, et vettevaataja või -sülgaja ja üldse oma hinge kas pilguga, süljega, varjuga või kuidas tahes muud viisi äraandja kängub ja „kahvatub” ühtlasi kehaliselt, kuni muutubki ainult varjuks.

Küsigem veel lõpuks: kuidas kutsutakse siis vastupeegelduses kätkevat varihinge? — Selle nimetuseks meil on usundilooliselt väga kaaluv sõna *kuju*, *kujutus*, *varjukuju*: „käib kui kuju ringi” esinebki ju kõrvu ütlusega „käib kui vari ringi”; oma „kuju” nägemine ennustab ihulikku surma; „ettekujutamine” tähendab algselt kas pärisilmade või nn. „vaimusilmade” ehk mõttesilmade ees teatud jõudude nägemist; sellepärast keeldaksegi alatasa „ära huupi kujutle seda ja seda”, sest kujutatav võib nõrgema hingejõuga kujutleja oma võimusesse võtta ja hävitada; eriti veel nõdrameelseist arvatakse ju aina, et need on igasugu „kujude” küüsis. Mitmed ebausklikud eidekesed siamaani veel ei lase oma „kuju üles võtta”, s. t. päevapildistada: nad kardavad oma hinge ja elujõu kaotaminekut.

Kuju mõiste on sooritand meil veel ühe tähtsa arengu. — Arvamusest, et olendi hing kandub üle

tema vastupeegeldusse ehk varjukujju, on jõutud kujude kunstlikule valmistamiselle ja hingede säilitamiseks nendes. Igivanast ajast metsastajad topivad lindude ligimeelituseks näit. tedre laiba täis ja nimetavad seda „tedre kujuks”, kusjuures algselt kindlasti usuti, et see kuju sisaldab ka tedre hinge ja asendab niiviisi elavat lindu. Ka Läti Hendrik kõneleb mitmel puhul meie esivanemate eba-jumalakujudest. Tõenäoliselt muinaseestlased on voolind puust just oma surnute kujusid selle sooviga, et paremini säilitada nende hingejõudu „raidkujudes”, nagu neid rahvakeeles tänaseni kutsutakse (isegi kummituse tähenduse omistab Wiedemann raidkujule). Iseloomustav on Läti Hendriku kirjeldus aastast 1220, kus saksa preester raiub puruks virulaste kujud, „ja paganad imestasid, et neist ei voolandki verd, ja uskusid sestpeale veel enam preestreid” (XXIV 5). — Preestreid usuti muidugi sellepärast enam, et nähti nende hingejõu tugevamat isegi kujudes kätkevast esivanemate hingejõust, kuna imestus vere mittevoolamise pärast paljastab muinaseestlaste arvamust, et kuju asendab kujuteldavat täielikult. Siit edasi on loomulik järeldus: kõike, mida tehakse kujule, seda tehakse ka kujuteldavale. Ning isegi see igivana mõtteviis püsib elavana tänaseni: „Kis teese õnne tahab ävitada, sel põle muud vaja teha, ku tõmmaku ta päevapilt kat’ti” (Kõpu). Ja alles tsaariaja lõpul tsheremissi neiud kohkusid koledasti, kui näidati neile peeglit, ja palusid härdasti, ärgu võetagu neilt nende „kuju” ära! Samuti on meil säilund mälestusi, kuidas eesti mehed kujusid püssiga on lasknud:

PÜSSIPAUK KUJUSSE JARELDAB SURMA.

Muda külast üks mees oli siin püüul. Kaks naist olid riidus, üks süüdistas teist, et see ta vankri ära varastand. Muda mees üteld: „Ma lase püssi, vaatame siis, kene kää on.” Mees teind

inimese kuju, pannud selle puu külgi ja lasknd. Küssind enni ka naise kääst: „Kus ma lasen?” Naine üteln: „Pane otse südamesse!” See naine, kenel vanker kadund oli, künd just põllal ja korraga löönd kange valu südamesse. Enni õhtut olndki surnd. Pärast leitud, et vanker olnd nende oma pööningul, põlnd keegi seda varastand. — ERA II 254, 299 (5) <Emaste, Tohvri k. — Enda Ennist < Mihkel Kivi, s. 1864 (1939).

5. HINGUS.

Oskussõna „hing” ise juba tõendab, et just õhu ja hingamise kujutelm on annud eestlaste usundilises teadvuses lõpliku tõlgitsuse hinge substantisile (mood-sas sõnastuses hing oleks siis lihtsalt gaas!). Hinge õhus kätkevat elujõudu rakendatakse puhumise-ga mistahtes otstarbeks nii üldiselt, et eestis ja liivis on tekkinud isegi oskussõna *puhuja* inimese nimetuseks, kes arstib haiget oma hingejõu pealepuhumisega. Ja emad puhuvad veel tänapäevani oma laste valutavaid kohti, tavaliselt ise aimamatta selle toiminguga algset hingejõu edasiandmise tähendust. Eestis, liivis ja vadjas „hing” tähendab ka inimest üldse (näit. ütles: naaberperes elab seitse *hinge*, kuid ühtki *hingelist* ei ole kodus). Lõuna-eestis tehakse isegi vahet: inimesel on *hing*, tõpral on *toss* (vrd. vene *dusha*). Teiseks hingeõhu-kujutelm on spetsialiseerund just surnu, s. t. kehast lahkund hinge tunnuseks ja nimetuseks. Tüüpiline on suremise nimetamine „hinguselle minekuks”, „hinge heitmiseks”, „leili või tossu väljalaskmiseks” jne. Ei ole sellepärast siis ime, et tuulehooski nähakse just „hingede” liikumist. Suure elujõuga inimese surma puhul tekib suur tuulehoog ehk *hingetuul*, nagu otsekohe öeldakse (Vigala). Surnu matmisel jälgitakse sellepärast hoolega, kuhu poole *hingetuul* puhub: „Tuul on pereisa ä viima aego maja poolt järel — viib pere

õnne ä; näh, pole noordel õnne üht't elada; kui pere emm maha viidi mulda, oli tuul tale vasto, — tõi ning jättis õnne tagasi; kas pole siitsaadik küll maja õnn olnud, aga teab, kuidas nüüd läab!” (Kaarma). Eriti veel paha nõia „hinguselle” minekut arvatakse indogermanlaste eeskujul tuntavat tigidast tuisust, tormist, marust, mis mõllab sellal kogu looduses. Kristlik arusaam lisab sellele kohe ka veel teise motiivi, millest jutustellakse meil palju liigutavaid ja „tõesti sündind” lugusid: kurat sõidab nõiale järgi, nad võitlevad meeleheitlikult, kuni kaovad tuulehoona põrgusse. Mõnikord kurat saab ka tüssata: surija *peeretab*, jalutis valvav kurat kahmab peeruhaisu hinge pähe suhu ja tõttab põrgusse, kuna ingel viib hinge taevasse.

Olgugi et hing lahkub just viimse hingetõmbusega ihust, ei keskenda meil hingus, õhuvool ega tuulehoog surnute iseseisvas esinemises kaugeltki sellist tähelepanu nagu vari. Germaani rahvail on väga populaarne motiiv surnute parvekaupa liiklemisest tuulehoona. Kajastusi sellest leidub eestigi juturepertuaaris, kuigi meil hingedeparvest pole kristalliseerund iseseisvaid mütoloogilisi mõisteid ega termineid. Küll aga on meilgi ohtrasti kõiksugu muistendeid järsu tuulehoo, külma õhujoa, imeliku puhangu jne. kätte sattumisest, eriti veel öisel ajal, surnuaia ligiduses või kuski mujal hukkumisaegs. Sellise hinguse (s. t. võõra hingejõu!) alla sattumise järelduseks on tavaliselt mingi *haigus*. Ometi ei tule unustada, et ainult erakordset tuult peetakse surnute või surnuid hiljem asendand ebamäärasemate „vaimude” ja kuradite liikumiseks. Ka tuult enast peetakse omaette eriliseks hingestatund olendiks, kuna kristlikus miljöös taas mahedat ja pehmet tuult nimetatakse jumala hinguseks ehk *hõnguks*, nagu see kajastub rahvalauluski:

Tule, tule, tuulekene,
käi, ella ingekene,
lõõtsu, Looja leilikene!

Kindlasti juba paganusajal (kuivõrd germaanlaste mõjul, pole päris selge) on võrsund meil hingus- hings-kujutelmast erilise mütoloogiline mõiste — *tuulispask* (põhja murdeis) ehk *tuulispää* (lõunamal), kelle nooremasse rauaega ulatuv parallelnimi Saaremaal *viherik*, *vih(k)elik* osutab vene algupärasele (*vichorj*), samuti nagu setude arvamus, et tuulispeaks jumal on moondand kuradi poja. Ainult harukorral ja sedagi germaani eeskujul peetakse meil tuulispeaks surnute hingi, tavaliselt meil liigub tuulispäana just elava inimese hing. Teda püütakse küll seisma ehk „kinni panna”, küll „lahutada” ehk ära harutada, teda sajatakse sõnadega, lastakse püssiga, pekstakse ja visatakse mistahes asjaga, kõige sagedamini just mingi terariistaga, ja katsutakse läbi auguga kivi, kasetohust rulli, laulatussõrmuse või läbi paljaste reitegi näha, kes seal õieti keeruteleb. Tuulispäa-lugude põnevuse haripunktiks on aga kujutelm, et kõik, mida tehakse tuulispäana lendlevalle hingle, seda tehakse ka tema ihule (vt. lk. 57).

TUULISPEA TÕRJE TULEGA. NÕIA SURM.

Kissa Juhaniist täab rahvas kõneleda, et tema küll „õigemees” põle olnud; sest sagedaste käinud tema tuulispasas ja tuliännas. Naabrid ütlevad koguni, kuidas neil tihti hobused, lehmad, sead nne. ära nõiutud, vahel vilja rõugud, vahel rükkii akkjalad ja nabad tuulispasast ära rabatud; ja palju muid juttusid, mis kõik just kirjutuse väärt põle.

Üks kord aga, sui palaval heina ajal olnud Ruudi küla rahvas Viiraoja luhas heinamaal; päe paistnud ja ilm olnud ilus ja selge. Inimestel olnud ka hulk einu saage võetud, et õhta eel või teise hommiku kastega „kuhja luua”. Aga korraga tuleb nõnda kange tuulispask, see lõhub saed laiali ja kisub ühel naesel tanugi pääst ära; inimesed jäänud kiik „suud silma vahtma”, põle midagi täädunud päale akata. Ruudil olnud aga üks vana poiss, rahvas õianud teda Parsupeediks, see ütelnud: „Odoot ma tahas ta kuradile näidata, saab siss ometi näha, kes see tuulispasas käija on!” Võtnud tuleräni taskust, raidnud tuld tuulispasale järele (teise jutu järele pistnud nende

heinde otsa, mida tuulispask viimati laiali puistanud), ise ütelnud: „Saame näha, kust tuli väl’la tuleb.” Ise hakanud siis jälle heinu kokku riisuma. Natukese aja pärast tõusnud Kissa küla poolt paks suits ja — Kissa Juhani tare põlenud. Heinalised jätnud heina sinna paika ja jooksnud tuld kustutama. Kuid kustuta põle enam midagi, ainult loomad saadud tulest väl’la. Perenaene olnud aganikus, tema tõmmatud ka tulest väl’la, aga tema käed olnud ära põlenud. — Inimesed saanud aru küll, et perenaene see tuulispasas käija olnudki. Ja kõneldasse ka, et lapsed, kes päale tare põlemist sündinud, neil olnud kõigil kõvad, kared ja lõhenenud käed kui kuuse koored.

Teine jutt kõneleb Kissa Juhani surmast. Päeva talu perenaene tulnud jala linnast ja Kissa Juhani tulnud talle hobesaga Viiratsi orus järele ja kutsund teda päale; et missa ilma aegu jala kõnnid, lähme ühes, siis seltsis läheb aeg ennem ära. Tüki maad tulnud nad peris ilusti kuni Vennijaagu mää päale; sääl hakanud Kissa Johan tasa nagu iseeneses kõnelema: „ah mis sand (sa nüüd) möllad, jäta järele!” Ja korraga nagu tõmmatud ta vankrist väl’la, musinud siis natukene aega maas ja tulnud viimati vankrisse tagasi. Päeva perenaene pole kedagi teist näanud, kellega Kissa peremees kõnenud ehk kellega ta maadlenud. Saanud nüüd Verilaskja kalmeti kohta, tulnud uus kõnelemine ja rabelemine. Ka siin pääsnud Kissa peremees ära; nõnasama ka versta poolteist siinpool Vaanimäe pääl jäänud Kissa peremees võitjaks. Verst maad siin pool aga lähnud Päeva perenaene päält maha, sest tema kodu on tee ääres. Kissa peremees palunud küll, et ta teda kodu saadaks, mida aga Päeva perenaene mitte pole teenud, ja lähnud sellepärast üksinda. — Öhtul oodanud Kissa rahvas peremeest kodu, see aga põle tulnud, sellepärast heitnud rahvas magama. Hommiku leitud hobene õue värati eest, ja peremees olnud vankres surnud. Arvatse, et kuri teda ära viis. — H III 25, 202/5 (2) < Viljandi, Uusna — J. Evert (1895).

6. NIMI.

„Kus hundist kõneldakse, seal hunt ise ongi”. See rahvusvaheline vanasõna põhjeneb algelisel arvamusel, et olendi ja selle nime vahel on mingi salapärase side, nimi sisaldab midagi olendist endast, on selle hing. Seega selguß meile kohe nime määratu roll ebaus

muistsest ajast tänapäevani. Vanasti „peeti sõna” tõepoolest palju kindlamini kui praegu, nii et polnud karta valet ega pettust, vaid kujunes meil vanasõnaline ütlus „härge sarvest, meest sõnast.” Meie esivanemate animistlikule ilmavaatele oma sõna andmine ehk oma nimega vandumine tähendas ühtlasi oma hinge äraandmist või sidumist teatud kohustusega. Mitte kogematta ei tähenda termin *vala* soomes „vanne”, mordvas aga „sõna” üldse: inimese suust tulev nimi on sidund algselt nimetajat ja nimetatavat tõesti otsekui vandega. Samuti on peetud hukutavaks sõnades kätkeva hingejõu tõttu ka *needuse* ja *sajatus* mõju, mida on püütud vastuabinõudega hävitada:

SAJATAJALLE SAADETAKSE TULD JÄRELE.

Tänavu aasta 28. Märtsil (1885) Palmse Viitna laadalt tulles jäin mitme mehega Liiva või Rõmeda külasse ööseks. Pärast seda tulid mitu laadalist ja küsisid öömaja. Aga et ruumi enam ei olnud, siis ütles perenaine: „Mul pole enam ruumi, teised on ju ees, ja mu oma mees tuleb pärast sugulastega kodu, — nende jägu ruumi piab alles hoidma.” Laadalisel vastasid: „Et sa meid öömajale pole võtnud, ehk saad ise pärast aia ja hange vahel öökorteli pidama!” Niipea kui laadalisel tuust välja läksid, viskas perenaine neile tuld ja sõrget tuhka kolm korda ukse alla järele. Mina küsisin: „Mis see tähendab, et teie neile tuld ja tuhka järele viskasite?” Perenaine vastas: „Sajatamine mõjub sajatajalle, kui temale tuld järele viskad.” — H. II 38, 784/5 (7) < Koeru — M. Leppik (1893).

Kõnevõime iseendast juba on olnud imestustäratavaks jõuks, millega võib palju saavutada (vt. lk. 22), eriti veel nime on käsitletud konkreetse osana sellest olendist, mida sõna tõlgitseb. Juba paljas olendi nime teadmises on sellepärast lisajõudu andev vägi, sest sellega saadakse olendi hing oma käsutusse, — ega siis asjata iseloomustatud eriliselt suure hingejõuga varustatud nõida just terminitega

„teadja” ja „tundja” (murdeti *tuusija*). Arusaadav siis ka, et vanasti ei tahetud nime alatasast mainimist, liiati võõrastelle huupi ütlemist. Arusaadav samuti, miks keeldi vastata igasugu saladuslikele hüüule, huilgele, kutsele jne.: sellepärast, et västates anti ühtlasi ka oma hääles kätkev hing kutsuma meelevalda. See ongi nii sagedane motiiv, et keegi kuuleb end nagu hüütavat, vastab sellele ja jääb pärast haigeks: *külmking*, *hall* jt. tungivad hääle kaudu inimesse. Et aga taas haigust oma meelevalla alla saada ja tarvilikke vastuabinõusid valida, selleks pole vaja muud kui kindlaks teha haiguse nimi. Katk näit. põgeneb kohe minema, kui teatakse ta nime mainida. Nõndaviisi näeme siis, et ürgaegadest tänapäevani on haigestumise puhul esimeseks türeks tundmatu haiguse nime avastamine — ehk moodsas keeles „diagnoosi” tegemine.

Et nimes peitub olendi hingejõud, see arusaam kajastub ka igasugu nime varjamise, salajase kuulmise või mõistatamise lugudes, mis on levinud meile peamiselt germaanlaste vahetalitusel: seal on näit. tundmatu ehitusmeister, kes teeb määratu töö, kuid variseb tornist ja hävib silmapilk, kui last uinutavalt naiselt kuulatakse tema nime ja hüütakse teda (Olev); seal on saladuslik abimees, kes aitab noore neiu kullaketramisega kuningaprouaks, nõudes selle eest esimese poja hinge, kuid kaotab omaenda hingejõu, kui mõistatatakse tema nimi (Ruubentilt, Heltser, Tühialjas jne.); seal on kurat, kodukäija, tont jt., kes ähvardavad kägistada mehe, kuid kaovad oma nime mainimisel (Tebärpits jt.). Ka hundi loomisel saab kuradille saatuslikuks oma nime mainimine: ainsa ütlusega „savitõll, tõuse üles, söö kurat ära” ongi kurat annud oma hinge igaveseks huntide võimusesse. Oma jõu kõvendamiseks kurat võtab endale mõnikord isegi uue nime ja tantsib-keksib siis kõrgel mäel: „sest on hea, et keegi ei tea, et minu

nimi on Upeltsen" (Haljala). Tavaliselt aga kuulatakse seda hooplemist ja hävitatakse nime mainimisega olendi hing. Nimes peituva hingejõu tõttu omandab nimepanek lapsele muidugi siis suure tähenduse, ja meile muutub arusaadavaks A. Oleariuse teade aastast 1633, et rahutuid lapsi on veel tol ajal salaja ümber ristitud ja neile uus nimi antud selle põhjendusega, „et laps saanuvat mitteõige ja mittesobiva nime, mispärast ta olevatki rahutu”.

Ristiusu maailmas on nimel otse määratu tähendus: igasugu pahast vaimust pääsmiseks pole vaja muud kui ainult nimepidi appi hüüda „issa, poeg ja püha vaim”, „Jeesus Kristus”, „püha Jüri kutsikad” jne. Vist paganusaega ulatub meil juba pikse appikutsumine, kuigi see motiiv ei ole meil algpärane, vaid lain indogermaani naabreilt. Nagu maises kogukonnas nii ka taevas ja põrgus peetakse „hingekirju”, kuhu märgitakse inimeste nimed ja kinnistatakse nad juba sellesama aktiga oma pärisvaraiks. Kurat kirjutab kirikus tukkujate nimed hobusenahale ja saab juba sellega vastavad inimesed oma meelevalda. Nime kustutamine hingekirjast või kogu nimekirja hävitamine, ülevõtmine, äratoomine jne. vabastab ka kohe hinge alluvusest nimekirja omanikule. Rikkalikust sellekohasest ainestikust eriti huvitavad on lood hingederaamatu väljapetmisest kuradi käest, keda petja tüssab lisaks veel sellega, et annab kuradille oma vere asemel kuke verd (nii siis verihinge ja nimihinge kujutelmad ristlemas), — ja ometi on selline kahekordne „pettus” kristlikule eetikalle veel ülistatav eeskuj!

Kuna olendi nime mainimine tähendab otsesesse kontakti astumist mainitava olendi endaga, siis tingib see õige vastupidiseid järeldusi. Väljakutse võib olla kutsujalle kasuks, kui ta saab nõndaviisi võõra jõu

oma võimusesse või taas endale kaitsjaks, väljakutse võib olla aga ka kahjuks, kui nimetatav tuleb ja teeb midagi paha või ümberpöörduvalt saab signaali ja põgeneb eest hoopis ära. Väljakutse hirmuga seletubki eeskätt kuradi mainimise keeld ja aruta hulk lugusid, kuidas vannutakse kuradit, ja see ongi silmapilk kohal küsimas, mida temast tahetakse. Selle vältimiseks püütakse väljendada kuradit igasugu varjunimedega, mille hulk on eesti keeles ja mujalgi üllatavalt suur — elavaks mälestuseks sellest, kuivõrd tõsiselt on siiski suudetud omalajal karta seda ristikiriku suurimat pailast. Rohkesti varjunimesid on ka muile olendeile, kellega ei taheta tege mist teha (meil on näit. kümneid nimetusi hundile, kusjuures „hunt” isegi on ju alles noor, saksast või rootsist lainatud meelitusnimi metsa „koerale” oma keelse „soe” asemelle).

Keeldud nimede mainimise vajadusest on võrsund paljud eufemismid ja terved salakeeled, kus nimede asemelle astuvad varjunimed ehk „väärnimed” (Karuse), setudel „eränime”. Salakeele tunnuseks on see, et varjunimede mainimisel ei ole enam mingit mõju olendile, sest need ei sisalda olendi hinge, ei esinda olendit ennast, vaid kirjeldavad seda ainult kaudselt, mõistu, piltlikult. Eestis kõige tavalisem on teatud loomade nimetamise keeld söömaajal ja kalastamisel. Väga tabavalt illustreerib vastavate kujutelmade püsimist kasvõi tänapäevlasegi hinge- ja mõttelaadis järgmine hiidlasest kirgliku küti ja kaluri kirjeldus:

SÕNA MAAGILISEST MÕJUST.

Me vendadega kahe-kolmekesi koos väga palju püüdsime kalu õngedega ja igat moodu. Paned söödad otsa, sead õnged korda ja jääd ootama. Tulevad seal pisemad kalad — särjed, ahvenad — no nendest ei tee väljagi. Aga nüüd järsku tunned, et tõmbab. Ja tõmbab hoopis tugevamini. Kohe saad aru, et

nüüd on haug, ja oledki kikkis pinguli. Ja kui nüüd vend paa-dist hüüab, et haug on — ta ju peab ütlema teisele, et see teaks rabada, — kui ta nüüd hüüab, et on „haug”, ja siis see hunt läheb sul just käest ära, no siis saab ikka süda täis küll ja salvad päris vihaselt, et „oli sul paganal nüüd vaja ütelda just haug, oleks sa ütelnud hunt või kuidagi teist moodu, et ta poleks kuulnud või haisu ninna saand või ära mõistnud lipsata!” Muidugi, oma 50 % läks neid ju ikka kaduma ja sa teadsid küll, et nad mitte selle sõna või nimetamise pärast ära ei lipsand, aga see oli juba nagu veres, juba isast jäänd komme, et siis ei tohtind neid nime pidi nimetada. Ja see nimetamine just kõige kriitilisemal momendil ärritas ning närveeris ikka hullupööra küll.

Kui püüsed pandi maha rebasele või kaladele või kellele tahte, siis üteldakse alati: hea õnne peale, musta ruuna peale! Oli nagu tundmus, et ilma selleta saaki ei ole, see kõvendab õnne. Ja kui juhtus nüüd mõnikord nii, et tõepoolest õnne ei olnud, kalu ei saand küllaldaselt või tulid hoopis tühjalt tagasi (ega seda küll naljalt ei juhtund), siis küsiti ju kodus kohe, et kas ütlesid hea õnne peale, musta ruuna peale? — no pagan võtaks, just sel korral olid teab kuidas unustand ütelda! Ja siis hakkasid vägisi nagu arvama, et sellest see õnn nüüd oleneski, ja ütlesid teinekord ikka jälle need sõnad.

Ka ükski õige jahimees ei nimeta püügi ajal metsloomi kunagi õige nimega, vaid kutsub kindlasti kuidagi teisiti. „Jänest” koera ees ei saa nagu ütelda. On lihtsalt võimatu ütelda „jänes”, kui sa teda kaugelt näed vilksatavat, vaid ütled ikka kuidagi teisiti, et „hea kasukanahk oli, lipsas minema” või ükskõik kuidas. Jänese kohta ütlevad Hiiuma Haapsalu kütid harilikult ikka „pikakõrvamees”, rebane on „punane” (ta ju vilgub ainult puude tagant ja keegi teine selline punane ei ole), metsis ehk mõtus on „suur tedri”, teder on „vares” jne.

Isegi see võib teha meele pahaks, kui jahile või kalale minnes tuleb vastu mõni kade inimene ja küsib sinult nii läagelt-magusalt: „ah, lähed metsa jälle või merele?” Sa tead ju küll, et ta ainult kiuste nii ütleb, et südames ta soovib sulle ainult halba, võib-olla sosistabki salamisi „ärgu olgu sul ühtki saaki”, — no tee mis tahad, siis on nii närune tundmus, et pole enam tahtmistki metsa minna, sest aidad juba ette, et õnn on ära sõnatud. Ja meie isa oli küll niisugune mees, et kui naine tuli esimeseks vastu, siis ta pöördus sammu pealt koju tagasi¹⁾ ja asi otsas. — ERA II 34, 285/8 < Reigi — Harri Haavamae (1931).

¹⁾ Sest naist peetakse ebapuhtaks ja vähema hingejõuga olen-diks. Vt. lk. 15.

Kui inimese hing võib esineda nii mitmel erineval kujul, siis pole imestada, et inimesele kaldutakse omistama koguni mitut hinge või ei jõuta hinge olemuses üldse selguselle: „Kolm asja on inimeses: liha, vaim ja hing; surres hing elab edasi, aga liha saab mullaks; kuhu vaim saab, seda ma küll ei tea” (Hageri). Surm, minestus, uni jne., neid lihtsalt ei mõisteta seletada teisiti kui hinge ajutise või jäädava lahkumisega ihust. Haigus sellevastu on võõra ja vaenuliku hingejõu tungimine kehha ja oma hingejõu nõrgenemine; kristlikus sõnastuses on inime-nest siis „kurjast vaimust vaevatud”. Eriti meelsasti jutustellakse nõdrameelseist, kuidas kurat neid aastaid otsa oma meelevalle all peab, kohast kohta veab, tempe laseb teha, imeasju näha, segast juttu ajada, millest kõigest neil endil pole õiget aimugi, kui nad kord „vabanevad”, s. t. paranevad.

Nõnda siis hing on otsekui sunnitud teatud juhtudel alistuma võõrale hingejõule, taganema tugevama eest, kaotama võitluse ja kasvõi koguni lahkuma oma kehast. Teinekord taas hing irdub ihust ise omal algatusel, vabatahtlikult. Küsigem nüüd: milleks hing tahab siis irduda ihust? — Kõigepealt muidugi selleks, et teateid saada muust maailmast ja puutuda kokku teistega. Eks armastust ja vihagi käsitleda algselt konkreetse tungina vastaspoole juurde: „oma vaimuga olen sinu juures” või „sina seisad ikka minu südames”, öeldakse kallimale tänaseni. Kuivõrd konkreetset kujuteldi varem hingelisi elamusi, demonstreerigem kasvõi mõnegi näitega: „Teise inimese viha on tuulispask, mis veab ära teise inimese tulu ja vilja” (Kursi); „Ja seda räägitakse ka, et Armastus peab ka käima vaeva tegemas ehk tallamas, mis Peime ja Pruudide

juures peab sündima; neid on palju, kes rääkinud, et öösel on tulnud kohinal ja et on kääga katsunud, see tallaja, ja tal peab nõnna külm käsi olema, ja nende naeru peab olema kuulnud, kes tallamas käivad" (Risti).

Kaugemate sugurahvaste juures väga sagedane on nõia hinge lahkumine ihust mingiks positiivseks ots-tarbeks (arstimiseks, teadete hankimiseks, tule-viku ennustamiseks jne.), mida nõid püüab ise kunstlikult soodustadagi trummipõrina, tantsu, uimas-tusega kuni ekstaasi ehk „minestusse" langemi-seni (s. t. hinge äraminekuni).

Selline enese nn. „lõvesse" langetamine on eesti rahvausus täitsa tuhmund, kuna äärmiselt arenend on sootu teised motiivid:: hing lahkub ihust peamiselt pahatahtlikel ja egoistlikel põhjusil, selleks et teha teistele halba ja muretseda endale ainelisi hüvesid. Alatasa jutustellakse meil, kuidas see ja see „käib" painajaks, tallamas vihamehi või teiste hobuseid ja loomi puhttageduse või kadeduse pärast, mõnikord aga ka erootilistel põhjustel just oma armastatu rinda rusumas. Alatasa käiakse ka tuulispeaks rik-kumas teiste heina või vilja ja tassimas seda endale, samuti käiakse vedajaks ja tulihännaks, isegi virmaliseks ja hundiks (juhuslikult ka lendvaks). Muidugi, juba ürgaegadest peale hing on irdund ka negatiivseks otstarbeks, kuid selle motiivi otse ainuvalitsevaks paisumine on teostund meie rahvausus siiski alles orjaaja sajandeil. Seda ei saa teisiti seletada, kui põhjendades sotsiaalse olu-korra masendava survega ja mürgitatud orjahinge teadlike tungide ja ebateadlike kalduvustega.

Saksa-rootsi jutumotiivide haripunktiks näikse meil Saaremaa, kus kõneldakse irdhingede *va-ravedajaks*, *tulutoobijaks* jne. „käimisest" ja nõialendudest *lokspärile* (*Blocksberg*) või

maksamerele (*Lebermeer*) kuraditega tantsima ja pillerkaaritama; samanimelisi jutte tuntakse kül-lalt ka mandril ja õige mitmes redaktsioonis.

TULIHANNALE KAASASÖITJATE SEIKLUSI.

Niisamma kui tuulispasaks, käima ka tulihän-naks inimesed, et omale vilja ja vara kokku vedada. Vaste-mõisas räägitakse iseäranis ühest Oogenist, kes alati tulihän-naks käinud. Ta or mõisa herra olnud, aga vidanud sel teel iga ööse vilja oma aitadesse. Üks kord olema ait päris tühi olnud, ja kubjas olema õhtu veel luuaga salved puhtaks pühki-nud. Hommiku olema herra sellel ja sellel vilja käskinud anda. Kubjas öelnud küll, et ta luuaga aidad puhtaks pühkinud ja et seal vilja enam ei ole. Öeldud kohe: „Mis sa lorisid, kasi vaata, aitas vilja küll!" Ja olema ka olnud. Vana herra käinud öösel tulihännas ja toonud.

Ühe korra võtnud ta ka poisiligi ja ütelnud, et ta midagi Jumalast ei tohi nimetada ega ta-gasi vaadata. Nad läinud ühte kohta aita, võtnud vilja voorid ligi ja sõitnud kodu poole. Tee peal vaadanud poiss aga tagasi ja näinud, et neil suur tule saba taga olnud. Ta hirmunud nagu ära ja ütelnud: „Jumalisa pojake ja pühha vaimuke, tuli taga!" — Nii pea kui ta need sõnad ütelnud, kukkunud mõlemad maha nii mis patsa-tand. Vili olema kõik mõisa väljapeale laiali läinud ja sead olema mitu päeva seal söömas käinud, enne kui vasta saanud. Herra olema aga poisile 25 jutti lasknud anda selle eest, et ta seda viisi öelnud.

Ühe korra läinud ta jälle oma kutsariga, lasknud kaks hobust tõlla ette panna ja sõitnud Kildu maanteed mööda alla Ilbaku poole. Ühes kohas lasknud ta hobused kinni pidada, käskinud kutsart oodata ja läinud ise ühte majassee sisse. Kutsar oodanud tükk aega, aga herra ei taha ega taha ilmuda. Viimaks tulnud ja toonud temale kookisi, ise aga kadunud jälle ära. Poiss söönud ja pistnud muist taskusse, et „eks ma homme söö", ja hakanud asja järele uurima, mis see õige tähendab. Ta läinud maja ligemale, näinud mitme sugusid koledaid nägusid, kuulnud hirmust kohinat, ja kõik kohad olnud nagu ühest iseäralisest valgusest valgustatud. Temal tulnud hirm peale ja öelnud „Jumalissa pojake ja pühha vaimuke!" Nii kui ta seda ütelnud, olnud kõik kadunud. Hommiku leidnud ta ennast Kildu mäe otsast (4 verst. Vastemõisast). Ja olnud ka veel mee-

les, et õhtu muist kooki põue pannud, ning võtnud välja, et sööma hakata. — Vaata imet, muidu viis n ä r u d p õ u e s, mida eile õhtu koogi asemel sõnnud.

Ühte talusse tulnud jälle vilja ostja ja jäenud ööseks. Temale tehtud tuppa ase maha. Kesk öö ajal tulnud p e r e m e e s, nuusutanud kolde kivi, visanud hundi naha enesel ümber ja sõitnud ukse lauast välja (vana moodi ukсед, pealt lahti, kus üks iseäraline laud ette käis). Vilja ostja näinud seda, võtnud kõie varnast, sidunud ühe otsa enese ümber, teise jälle suure t õ r u k s e ümber. mis tuas nurkas seisnud, ja mõelnud: „Ma katsun muidu järgi teha, mis temp see siis on, mis peremees teeb, ega ma selle suure tõruksega ometi uksest välja pease.” Ta nuusutanud ka kolde kivi ja ütelnud need samad s õ n a d, mis peremeeski. — Nii kui tuul lennanud ta kõige tõruksega uksest välja, ilma et tõruke kuskil peatama oleks jäenud, ja tulnud sinna sammasse vilja aita, kus peremeeski olnud. See kuulnud, et keegi tuleb nii mis laginal ja kolinal, öelnudki: „Tasa, tasa, suure t a s s i m e h e d !” Tema ajanud oma tõrukse ka vilja täis ja läinud jälle oma teed. — H II 26, 745/7 (4) < S-Jaani, Vastemõisa — M. Kraut (1890).

Küsigem nüüd edasi: kuidas, millisel kujul hing irdub ihust? — Varem käsiteldud varihinge ja hingushinge kõrval pälvib erilist tähelepanu kujutelm hingede liikumisest t u l i h ä n n a n a (põhjemal) ehk p i s u h ä n n a n a (lõunamal, kus „pisk” tähendab tulesädet). Tulejoana lendlemine võib sündida nii positiivseks kui ka negatiivseks otstarbeks. Ometi ei tohi unustada, et oma praeguse toore varahankimise eesmärgi tulihänd on saand alles orjaaja sajandeil ja saksa-rootsi eeskujudel. Ja praegugi ei käida tulihännaks sugugi ainult varahankimiseks, vaid germaani eeskujudel ka kuraditega pidusid pidamas ja tantsimas, algselt küllap surnute juures teises ilmas peietel. Mõnikord öeldakse lihtsalt, et „hing tuleb inimesest tulihännana näol välja, seni on inimene hingeta” (Halliste). Sõnad tulihänd, pisuhänd ise aga ulatuvad sesse aega, kus ka veel surnuid põletati ja kus kujuteldi võib-olla surnutegi hingi lahkuvat ihust tulesädemena. Igatahes meie esivanemad on

pidand mingisuguseks hingede kiirlennuks seda imelikku nähtust, mida meie moodsas keeles nimetame kord meteoriks, komeediks, kord keravälguks jne. (vrd. ka ühtlust „jookseb nii et tuli taga”), just niisama nagu v i r m a l i s e d on olnud meie esivanemate teadvuses „vehklevad” hinged (lätlasil nimelt surnud sõdurite taplevad hinged), algselt küllap põletatute hingeloitmine.

KUIDAS TEKIVAD VIRMALISED.

Üits härrä nuranu ikki ütte puhku kutsrege, et hobese õ i g e k e h v ä ollu ja egä öö nendegē sōidet, ninda et hommugu alle hauranu. Poiss vaene mees tennü ja talliten küll ilusti, ja talli uss ollu egä öö ilusti kinni, aga seesama lugu iki, ja hobese jäänü mudu kehvepes. Viimäde ütelnü poiss: „Oot, oot, ma lää talli hobeste manu v a h k m e.” Ja lännügi ilma härrä täädmede. Saanu kesköö aig, tullu üits suur saan ku vuhin, ja hobese käünü tallist ette. Kutser, hobeste vahk, aga saanu taga s a a n i j a l a s e p ä ä l e karade. Ja tuhknai edesi! Tee ollu ilus tasane küll. Aga kõrra jäänü saani j a l a s k i n n i. Poiss ütelnü: „Las’, ma avite valla!” Ku ta selle sōna ütelnü, kūsünü härrä saanist: „Kust sina siiä sait?” Nüüd kõnelnu poiss loo äräde. Härrä ütelnü: „Hää küll, hoia aga kõvast kinni ja ärä sa sedä lugu kellekil kõnelte, sest me olem pirle Taline Oleviste kirigu torni otsan.” Ja ollugi Oleviste kirigu torn, kust poiss saani jalase valla aviten. Nüüd lannu sōit ime ruttu P õ h j a m a a poole edesi. Viimäde nännü poiss, et pal’lu siatsit sōitjit ollu, ja e g ä l ollu tule p i r r u k ä h e n. Hulga aa peräst sōiten poiss üten tōistege kodu poole jälle. Hommugu ollu aga tallin. Sest saandik ei ole härrä poisige änäp nuranu hobeste peräst. Muud ku poiss käünü vahel jälle saanijalase pääl üten härräge v i r m a l i s e n. — H II 48, 339/40 (4) < Karksi — J. Hünerson < Jaan Vene (1894).

8. H I N G E L O O M.

Tihti juhtub, et inimesel nahk või mõni kehaosa otsekui iseendast v ä r i s e b ja tõmbleb. Kui küsida, k e s seal siis väristab, vastatakse tänapäeval moodsas

sónastuses: „lööb e l e t t e r t t ä i s”, kuid lisatakse kohe edasi, et „eletter või vaim, mis seal sees on” (Paide). Tänapäevani ent säilund on ka veel algelisem kujuteln: „Kui inimesel naha all nagu mingi väike tükike vahetevahel liigutab, see on e l u l u t i k a s; kui lutikas liigutab, siis inimene hakkab elavamaks minema; kui loomal mõni koht naha all väriseb (ka pärast tapmist), eks see ole ka ta ehulutikas, mis seal liigutab” (Simuna); „v e r e l u t i k a s või kudanad üiavad, tema lödistab küll vahest, silma aluse paneb liikuma, naha all pidid olema” (Türi); „kes i h u l i n d u enese ihu sees veel tunneb, see elab kolm aastat veel sest ajast julgesti” (Kärta). See ihulind ja elulutikas, kohati ka veel e l u r i t s i k a s (Karksi) või e n g e - p u t u k a s (Saarde, Häädemeeste) pole muud midagi kui konkreetse loomakese kujumandand inimese hing. Tänapäeval öeldakse küll ainult pilkeks, et „vanatüdrukutel sünnivad lapsed ikki pühast vaemust ja porikärbses” (Kõpu), kuid omalajal usuti päris tõsiselt, et tüdruk võib jääda rasedaks kokkupuutest teise vaimu või hingeloomakesega (vrd. neitsi Maarja legendi, vrd. ka lk. 18). H i n g e l o o m tuleb ihust nähtavale tavaliselt ikka siis, kui inimene ise magab. Nagu mujal nii meilgi väga populaarsed on lood, kuidas m a g a j a s u u s t t u l e b v ä l j a liblikas, mesilane, kärbes, parm, sitikas või mistahes muu putukas ja ussike, aga ka hiireke, linnuke jne. Seda kujutelmata eriti veel elujoulistand on l a n g e t õ b i s e d, kelle keha näikse ju otsekui surnud, kuni hing pääseb sisse tagasi. Vastavad jurtumotiivid osutavad meil selgesti germaani algupärale.

ÜMBERPÖÖRDUD KEHA. IHU JA HINGE SIDE.

Õelad inimesed käima t u u l i s p a s a k s, et seega kõike-sugust moonu nagu vilja, heinu jne. kokku vidada. Selle keha, kes tuulispasaks käima, seisma nii kaua metsas eluta maas.

Kui mõni aga tema kere selle aja sees, kui hing väljas on, ü m b e r p ö ö r a b, see on jalad sinna kus pea, siis ei pea hing enam sisse tagasi saama. — Üks kord olema üks leidnud niisuguse kere metsast maast, pööranud ümber ja jäenud ise juure vaatama, mis sellest teost õige välja tuleb. Natukese aja pärast tulnud üks mesilind ja pirisenud perse augu juures, et sisse saada, pole aga õiget kohta ülesse leidnud, sest kere oli jo ümber pöördud. Nõnda otsinud ta hulk aega suu auku, pole aga kustki leitud ja jäenud ikka aeg ajalt n õ r g e m a k s. Viimaks põle ta enam lennata jõudnud ja roninud muidu. Juures olejal olnud hirm, et sureb pärast välja, ja pööranud k e h a j ä l l e v a n a viisi järele tagasi. Mesilane läinud ka lipsti suust sisse, ja mees hakanud ka varsti ennast liigutama ja teinud, e t t a r a s k e s t e m a g a b. Viimaks ajanud ta ennast püsti ja olnud esite õige u i m a n e, sest mesilane jäi jo väljas õige nõrgaks, ja kui ta sisse poleks mitte saanud, siis oleks mees surnuks jäenudki. Ta hakanud ennast v a b a n d a m a, e t p a l a p ä e v t e d a u i m a s e k s p a i s t n u d j n e. Mees aga märganud kohe, kust poolt tuul puhunud.

Kui mõni terava riistaga tuulispaska l ö ö m a, siis saama see, kes tuulispasas on, kohe haavatud. Nii tahtnud ükskord tuulispask rukki lõikajate käest välja peal vi h u d ä r a v i i a. Üks lõikajatest löönud aga s i r b i g a k o h e k e s e t t u u l e p ö ö r i s t, mis juba vihuga ülesse kõrgesse oli tõusnud. — Teisel päeval olema külas üks v a n a n a i n e ä r a s u r n u d, s i r b i g a r i n n u s t l ä b i l ö ö d u d. Rukki lõikajad saanud kohe aru, kui seda kuulnud, et seesama ta ongi, kes eile meie vihkusi varastamas käis. Nõnda samuti löönud ka üks karjapoiss n u a g a t u u l e k e e r u s i s s e. Natukese aja pärast tulnud üks mees tema juure, k ä e s e s s u u r a u k, ja t õ r e l e n u d t e m a g a, kuidas ta temale nuaga käe sisse lüüa tohtinud. Poiss ajanud küll vastu, et tema pole kellegile nuaga käe sisse löönud, aga see pole midagi aidanud. Viimaks tulnud tal meelde, et ah vaata jah, ma tuulispaska lõin küll nuaga, ju ta siis ikka tuulispaska tegi. Ka olema võimalik s õ n a d e g a t u u l i s p a s k a k i n n i p a n n a j a j ä l l e l a s t a. Missugused need sõnad on, ei ole mul korda läinud kätte saada. Ükskord olema üks tuulispasa k a s e l a t v a k i n n i p a n n u d, k i n n i p a n d a v o l e m a a g a i m e t a j a n a i n e o l n u d j a p i i m a o l e m a i g a p ä e v k a s k e m õ ö d a a l l a j o o k s n u d, k u n i t a v i i m a k s j ä l l e v a b a s t a t u d s a a n u d. — H II 26, 742/5 (3) < S-Jaani, Vastemõisa — M. Kraut (1890).

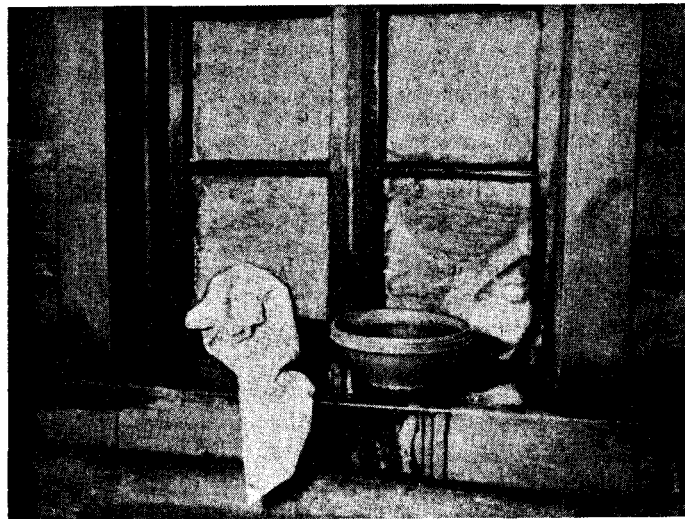
Nagu elavate nii ka surnute hinged esinevad loomakeste ja linnukestena. Meie oludes arusaadavalt armastatud on muistend surnud mõisnikkude peksmisest: keegi kogematta surnukambrisse jäänd mõisateenija näeb öösel, kuis mustad mehed tulevad puusärkide kallale, võtavad põuest „karbikese” ehk „hingedetoosi”, lasevad sealt valgeid liblikaid laipadelle ninna lennata, surnud elustuvad seega ja neid nüpeldatakse kukelauluni, kuna pealtnägija jääb tihti hirmust halliks või segaseks. Vene mõju alusel setudel on kodunend kindlad kombel ühenduses hingelooma lahku misega ihust:

„HENGE-LIBLIKAS”.

Vana rahva jutu perrä om üts ahk liblikakene „henge-liblikas” arvatu, kes esi inemise „heng” pidavat olema ja enne inemise koolmist ümbre tõbidse aseme lendelema nink ka pärast, kui kadonu „heng”, veel mõni aig perän koton käüma, ommi sugulaisi ja omma vanna kottust veel kaema. Selleperäst om sis vaia hoolega tähele panda, et keäki seda väikest ahka liblikat ärä ei surma, see kaotavat jo üte inemise henge ärä. Väikese „henge-liblika” tegevüs ollev inemise koolmise man kõige selgembal nätä. Om keäki henge heitmisel, sis lase paja [s. t. aken] vallale ja pane kausiga vesi paja pääle, ent esi jää koghi salajahe paika vahtima. Siss olevat selgesti nätä, kuis heng aha liblika näol henge viija (vist engli) käen om, kes teda läbi kausin olevast veest viip, ja nii viisi kõigest patust puhtas mõsep, puhta valge nardsu sisse panep ja siss taivahe Jumala mano viip. Sel kombel käüvät heng ka peran surma koton, omatsid kaeman, ja ta ei lendavat kunagi ütegi ropu asja pääle. — H I 6, 245/6 (4) < Vastseliina — Jaan Sandra (1894).

Hingeloomana esineb meil sageli ka puuk, mis on juba paganusaegne germaani (võib-olla ka balti) lainsõna ja tähendab algselt vist konna (meil ka mitmesuguseid putukaid, Mulgimaal eriti tõuku ehk vakla, kes kasvab loomade naha all, kuid on keeleliselt hoopis teist algupära): „Puuk ei olla mitte loom, vaid

kurjad inimesed ja nõiad, kes teistele nägemata kombel tahta kahju teha ja enestele selleläbi kasu saada; need käia puugiks mitmesugusel näol ja moel noiduse väe läbi; kord olla puugiks käija konna, tei-

Kui hing lahkub ihust, siis setud avavad akna, mille laual seisab puhas hingerätt ja kauss nn. hingeveega, et taevasselendav hing saaks puhastada end pattudest.

nekord hall kass, vahest ka veel koguni hiir ja mõnikord päris inimene, aga ikka muudetud näol; niisugusel puugil olla vaimu väledus ja teda olla väga raske kinni püüda, ja kui vahest puugiks käija kätte saadama, siis ei saadama teda nuidu oma süüdi ülesse tunnistama sundida kui kange suitsetamise läbi kadakatega” (Põltsamaa).

PUUGI TÖRJENÕIDUS.

Puuk on inimene, kes koera, kassi, ussi jne. näul lehmade all imemas käia. Ara lehma alt sittuvat ta suure uniku, mis päält

valge ja seest kollast pidavat olema. Lehmast, mida puuk imeb, ei pidavat enam v o i d saama, ja kui vaist saavatki, olevat see paljas puru. Puuki aga püütagu järgmiselt. — Võetagu p u u - gi sitta, lastagu p i h l a k u puul auk ladva poolt tübe poole sisse ja aetagu see sitt siis sinna auku. Nüüd löödagu pihlaku punn ladu ees jälle augu ette, et sitta seest välja ei tule, ja viidagu see puuk nõnda n e l j a t e e a r u p ä ä l e ja p ö l e t a t a g u sääli ära. Selle sama korraga jääda siis puugis käija inimese kõht kinni ja ei pääse muidu lahti, kui pidavat sinna tagasi minema, kus ta puugis käis, midagi a s - j a o t s i m a nagu süüa, juua ehk muud. Antas talle midagi, saab ta kohe t e r v e k s , ei anta aga talle midagi, siis võtab ta kas v ä g i s i , aga saama ta peab, kui surra ei taha. — H. III 25, 256/7 (7) < Valjala, Lõune vi — J. Evert (Viljandi, Uusna) < Mihkel Aru, Kaarel Nuut (1895).

Orjaajal puuk on lainatud lõuna murdeis ja Saa- remaal teistkordselt sakslasilt v a r a h a n k i j a tä- henduses, kelleks ei peeta enam nõida ennast, vaid keda „t e h a k s e” kunstlikult või keda ostetakse, resp. leitakse karbikeses ussikeses, söe või mingi muu väärtusetu asjakese kujul, tavaliselt voorikäigul Riiga, kes „t e e n i b” oma peremeest mitmesuguse olendi näol, õige tihti just kukena või kassina, ja kes eest- laste teadvuses on tihedalt seotud juba k u r a d i - kujutelmaga. Lääne-Eestis selliseks tehtavaks või ku- radilt muretsetavaks varahankijaks on rootsi asundus- sist levind k r a t t , ida pool t o n t , kes põlvneb kah rootsi asundusist ja juhib m a j a v a i m u - ku- jutelmale (lõuna murdeis tont on arenend edasi kura- diks endaks). Kogu see varahankija-idee on meie usundis orjaaja kõige iseloomustavam pärand ja kõne- leb omaette selgemat keelt kui kõik targutused, kui- võrd tugevasti tegeliku elu tingimused on mõjustand ka meie usundilise loomingu suundumist madalate ja kogu hingelaadi rikkuvate kujutelmade orjusesse.

9. SIIRDHING.

Hingelooma-kujutelm on tihedas seoses h i n g e - d e r ä n n a k u g a ühest kehast teise ja ürgaega- dest inimmõtet ärritand küsimusega: k u h u j ä ä b h i n g k e h a s u r e m i s e l ? mis kujul ta esineb pärast kehast lõplikku lahkumist? Rahvusvaheline on arvamus, et mitte ainult irduda oma kehast, vaid hing võib ka siirduda teise keha ja elada edasi loomana, linnuna, putukana jne. Ürgaegadest on pandud tähele, et suremisel, s. t. hinge lõplikul irdumisel ihust ronivad peast välja ka t ä i d . Isegi seda on pandud tähele, et „pääd sugedes ronivad täid ikka lauda mööda inimese poole, aga kui seda näha, et nad inimese poolt eemale lähevad, siis sureb see inime- mene pea ära” (Paistu). Sellised tähelepanekud on juhtind järeldama mingisugust sidet surnu hinge ja täi vahel ja oletama, et hing siirdub nähtavasti täisse. Sinnapoole viitavad meie nimetused k o l l (juba soomeugri-aegne sõna, esineb läänepoolseis murrakuis ka kujul k o l n) ja m u m m (vist permi-aegne sõna), mis tähendavad algselt surnut, kuid tõlgitsevad meil üht- lasi täid, eriti lastekeeles. Kui laps ei lase pead sugeda või on üleannetu, siis hoiatatakse üldiselt, et kollid, mummud jne. teevad juustest paela ja viivad lapse vette. Kuid siamaani seletatakse lastele ka veel, kui surnut hauda viiakse, et teda viiakse nüüd kolliauku, mummuauku, mis osutab selgesti surnu tähenduselle. Just niisama on meil permi-aegsest surnunimetusest mardus tuletatud p u t u k a t e üldnimetus m a r - d i k a s , m a r d (u) l a n e (eraldi veel surnumatja-m a r - d i k a s), mis jällegi laseb järeldada, et surnute hinged siirduvad putukaisse. Isegi surnunimetus m a n a l a n e tähendab ühtlasi putukat (Kodavere), samuti t o o n e - l a n e Virumaal. Putukaid surnuile ligindand on võib- olla eriti nende t a l v e u n i , mis sarnaneb surmale

ja millest nad kevadel otsekui uude ellu ärkavad. Eri putukaist meeli paelund on veel *s e i n k o i* oma salapärase tiksumisega, mida peetakse üldiselt *vana-ema* (Mulgimaal), *ööema* ehk *ehaema* (Kodavere-Alu-taguse rajoonis), *marrase* ehk *toonetikka* (Viru rannikul) või põhja murdeis üldisemalt *maa-aluste* ketramiseks, kuna lõuna murdeis taas kõneldakse *raudpää*, *raudsepa*, *tikutaja* jne. tagumisest. „Vanad naised rääkisid, et kui ööse ärkad üles, magamise pealt kuuled, et seal nukas vuriseb, siis pidi katsuma käe peale panna, et siis võttis *e h a e m a v o k i* kinni ja siis ehaema *t ö ö j õ u d* jäi tema kätte; kui keegi oli kange ketrama, öeldi: see on ehaema vokki katsunud” (Ta-Maarja). Peamiselt germaani eeskujudel on võrsund seinakoist niiviisi eriline mütoloogiline olend, kelle lähtekohaks on *s u r n u d*.

MAAPEALSETE LAUT MAA-ALUSTE LAUA KOHAL.

< Kui maa kõmises, siis maa-alused inimesed rääkisid. > Maa-alused inimesed on ju *k ä r n k o n n a d*. Korra üks mees kastnud palava ilmaga konna; läind siis ise pidule. Näind seal sama konna ukse man. Tõstnud kõrvale. Konn tulnud siis tuppa ja hakand rääkima. Öelnud: „Ehitage oma laudad teise kohta, me ei saa seal maa all süüa, te loomad kusevad lauale.” Kutsund mehe omaga kaasa. Aia äärest läindki trepp alla. Olnud päris suur tuba ja rahvast täis, kõik sõond laua ääres. Korraga hakand laest vett tilkuma. Konn öelnud: „Näe seal ta on, nüüd te lehm kuseb me lauale.” Üks lausunud: „Pista musta!” Teine aga vastand: „Ei või pista, sõbra must!” — Siis mees saand asjast aru, tulnud välja ja ehitand kohe lauda teise kohta. Ei tal ole enam olnud loomaõnnetust, eland jõukalt ja *õ n n e l i k u l t*. — ERA II 18, 265/6 (1) < Jõelähtme, Nehatu vl, Aigrumäe kl — R. Põldmäe > Juhan Treiel, 81 a., ja Miina Treiel, 67 a. (1929).

„Maa-alustena” edasielavate surnute esinemine just *k o n n a* kujul ja selle kõrval nõidade liikumine konnana (vt. puuki, lk. 58) selgitab meile vastuoksuse konnade kohtlemisel: konn *s i i r d h i n g e n a* annab jõudu ja toob õnne, konn *i r d h i n g e n a* on

pahatahtlik ja toob kahju. Üheltpoolt arvatakse, et „kärnane konn toob lehmadele õnne; kus nad laudas on, annavad lehmad hästi piima ja void; sellepärast perenaised teda ka lauta viivad” (Laiuse); teiselt poolt sellevastu kardetakse, et „padakonn imevät lehmäl piimä nisast” (Põlva). Üheltpoolt püütakse hankida konnalt lisajõudu ja võimeid: „Kui naine padakonna poon (s. t. põues) kannap ja tal nissa imeda lasep, siis saap naine nõias; ta võip halva sis ja hädä tetä, terves ja haiges tetä” (Nõo). Teiselt poolt aga püütakse saada konnast iga hinna eest lahti, nagu seda nägime puugi puhul.

Siirdhing-kujutelmaga seletub rahvausu eriline austus ja hoolekanne teatud putukate ja muude loomade puhul: need sisaldavad surnute hingejõudu, mis võib mõjuda kasuks kui ka kahjuks, vastavalt sellele, kuidas loomi koheldakse. Õige sagedasti need loomakesed on tulevikus *e n n u s t a j a i k s*. Ja nagu rahvausus tavaliselt ikka üks ja seesama kujutelm võib järeldada vastupidiseid mõttekäike, nii näeme siingi loogilisi *v a s t u o k s u s i*: hingeloomi (näit. ämblikku, sipelgat, liblikat, mardikat jne.) ei tohita tappa, sest sellega tapetaks inimhingi, — hingeloomi taas peab just nimelt söödama, eriti teatud haiguse või häda puhul, sest sellega omandatakse nende hingejõudu. Täide, sitikate, kilvide, maokeste jne., aga ka konnade, hiirte, muttide, nahkhiirte jne. allaneelamine, vere joomine, kõrvetamine, tuha söömine jne. oli omal ajal seetõttu täitsa tõsiselt võetav ja mõjuvaks peetav arstimis- ja üldse nõidumisvahend.

Putukate, konnade, hiirte ja muude pisiloomade kõrval siirdhingedeks on sagedasti *l i n n u d*. Põline surnunimetus *toon*i on spetsialiseerund lõuna murdeis linnu nimeks *t o o ñ*, keda põhja murdeis tõlgitsetakse liitsõnaga *toon*ekurg (vrd. setude *toonikägo*). Oma sideme tõttu surnutega mitmed linnud ennus-

tavadki surma või õnnetusi: „Kui too nekur g sinu piiri mööda ulgub, siis tähendab, et mõni sureb” (Tõstamaa); „Kui k ä g u toa ligidal kukub, siis sureb sealt majast kedagi” (Vaivara) jne. Rahvajutudes tihti esinevate i m e l i n d u d e erilised omadused ja võimed seletuvad nende siirdhinge-olemusega. P ä ä s u k e s t näit. peetakse ju otsekohe võõrasema tapetud vaeslapsest tekkinuks; saarlaste arvates vanatüdrukute hing siirduvat pärast surma türilindu jne. R ä n d l i n d u d e lahkumine sügiseti juhib iseendast kujutelmale siirdhingedegi lennust kuhugi teise ilma. Kristlikus sõnastuses kõneldakse linnuparvede lennust põrgusse, kus kurat laseb neid endale praadida. Ka inglid ja kuradid ise lendavad surnute hingedelle lindudena järgi, ja isegi pühavaim laskub ju vaimulikkudel piltidel t u v i k e s e n a inimeste pea kohale.

Kaugemal sugurahvail kõige harilikumad siirdhinge-tüübid on linnud, põdrad, karud. Ka meil tähendavad *koll* ja *mumm* surnu ja täi kõrval veel *k a r u* ja *h u n t i* ning näitavad seega surnu hinge siirdumist neisse loomadesse (vrd. Viru ranniku nime-tusi *toonehunt*, *vaimuhunt*). Sinnapoole viitavad ka arvamused: „Kui keegi sureb, siis v a l g e d h u n d i d pidid tulema vara tahtma, — lapsi nalja pärast hirmutati” (Lüganuse); „Kui hunti väga majade ligidal või kuhugile majade sisse toppimas nähakse, siis sureb säält perest kindlasti keegi ära” (Jämaja). Kuid hundi puhul meil see kujutelm on tublisti tuhmund hiljem võõrsilt lainatud motiivide mõjul, mis on tekitand mitu vastupidist käsitust. Kui algselt surnu hing siirdus hundisse ja hunt muutus seega erakordselt jouliseks ja kardetavaks, siis germaani ja slaavi eeskujudel hundid on hakand meiegi juturepertuaaris just murdma surnuid endid, pahu kodukäijaid, tonte ja kuradeid (eriti venest lainatud püha Jüri kutsi-

kad), või taas elava nõia hing ei s i i r d u hundisse, vaid nõid kõige oma ihuga m o o n d u b eriliste toimingute abil hundiks. Olgu rõhutatud, et omapärase irdumise ja siirdumise kõrval sellise moondumise idee on meie rahvausule algselt võõras. Enam kodunend see on ainult lõuna murdeis, kus vene ja läti eeskujudel on loodud meie s o e n d, kuna põhja murdeis vastavat oskussõna pole kristalliseerundki, vaid kõneldakse ebamäärasemalt „h u n d i k s k ä i m i s e s t”. Lääne pool tuttavad on *ebahunt*, *koduhunt* ja *i n i m e s e h u n t*, mis viitab ilmsele saksa mõjule, kus Werwolf tähendab kah õieti ju „meeshunti”. Kirjakeele kaudu üldtuttavaks saand *l i b a h u n t* ei tähenda rahvakeeles algselt üldse mitte hundiks moondund inimest, vaid erilist pisemat ja „libeda” karvaga hundiõugu, kes ei hüppa mitte kõrri, vaid „sööb ennast loomale tagaotsast sisse” (Paistu).

Kõige elavamana siirdhinge-kujutelm on püsind meil u s s i d e k u l t u s e s. Juba oma kummalise loomuga — surmava mürgi ja talveti surnuks tardumisega — uss on tekitand hirmu oma saladusliku jõu ees ja kihutand võrdlema end surnutega. Ussi imejõudu ja võimeid kajastagu järgmised näited: „lase vöö ehk püksirihma üle n õ e l u s s roomata, pane seda rihma või vööd leikuse ajal vööle, siis ei jae selg sulle töö juures iialgi haigeks” (Laiuse); „kes v a l g e u i s a liha om söönu, mõist kikesugutsit linnukeeli” (Helme). Kristlik on arusaam, et „nõelajauss olla kurja vaimu teener” (Tarvastu); nõelussi peetakse kristlikus miljöös üldiselt kuradi looduks nagu sisalikkugi ja muid ilgeid loomi. Sellevastu aga mürgita ussid on püsind läbi kõigi kristlike sajandite surnute siirhingedena nn. m a j a u s s i d e ehk k o d u u s s i d e näol, kelles austatakse surnud pereisa: „Igas majas on üks uss, see ei ole aga paha, vaid hea uss, kes majarahvalle õ n n e toob; vahest nähakse, kuda põran-

dast korraga tule leek üles kargab; kes piima peale viskab, saab pailu kulda, kes aga vett viskab, selle maja läheb ehk põlema, see on kõik ussi tegu; ussid armastavad väga piima, andku siis igaüks, kes seda usub ja nendega hea sõber olla tahab ehk kingitusi loodab, neile piima" (V.-Maarja). „Kui maja põlema läheb, siis minna uss kolm päeva enne tulekahju majast ära, mille juures ta ritsika moodu laulu löövat; kui ta uude majasse sisse tulevat, siis löövat ta jälle oma sirts-sirts-laulu" (Viljandi). „Kui Kavastu vallas Rasivere küla 57-me aasta eest (1833) ära lahutati, siis vahtinud kaks ussi marjapuud põesalt kurva nägudega seda tüüd pialt; kõik arvavad, et nädal majaussid old, kes lahutamise järele sialt lahkuma pidivad" (Haljala).

„VANAEMA PIIMAKOGUJA"

Kord elanud ühes külas vana pereema, kelle perel alati rõõsa piima söök (supp) süia olnud. Pereemal olnud ka minia, kellele see piima-söök hästi ei tahtnud maitseda; sest tema täadu-pärast es ole vanaemal nõnda pailu piima-andjaid lehma, et terve pere oleks võinud igapäev piimasööki süia. Sellepärast küsknud ta ühel-peeval vanaema keest: „kust kohast sa nõnda-pailu piima võtad, et iga-peeval piima-sööki võid keeta?" Vanaema vastanud selle päale: „Sea pese pada ja pane tulele! Küll mea isi muu asja eest muretsen." Sellepääle lähnud ka minia kotta, pesnud paa ära ja pannud tulele, — ise aga lähnud ta kõrvale, et näha saaks, kuidas piima-söök patta saab. Kohe tullud ka päale selle suurus (madu) koa müüri alt välja, lähnud paa juurde ja oksendanud pool-pada piima. — Seda nähes jooksnud minia paa juurde ja löönud ussi üksatüka puruks. — Vaevalt olnud see sündinud, siis tullud ka vanaema kotta. Minia tegu (toimetust) nähes karanud ta juurde, tapelnud minijaga kurjaste ja säädnud ussi-tükid jälle kokku, kus juures ta isi kõnelanud: „Piigake piima koguge! Kasvage jälle kokku!" Kohe kasvanud uss jälle kokku ja lähnud tultud teed müüri alla tagasi. — Pärast seda es ole minia änam vanaema juurde jäänud ega tema piima sööki (leent ehk suppi) söönud. — H IV 3, 448/50 (3) < Viljandi, V.-Tänassilla vl, Tossu tl — Jaak Toss (1889).

Ning nõnda oleme jõudnud ussidegi vaatlusel jälle sinnasamasse tooreste tungide madalrõhkkonda, kus on liikund nälgiva orirahva fantaasia ka puukide ja teiste varahankijate olemuse ja tegevuse lõplikul vormimisel.

Hingede siirdumist puusse puudutame alamal hiepuude vaatlusel (vt. ka varjupuid, lk. 33).

10. SUHTUMINE LOODUSELLE.

Meie esivanemate austav suhtumine isegi putukalle ja põrmule kui ka kogu loodusele põhjeneb müdugi juba siirdhinge kujutelmal, mis näeb looduses surnute hingi. Kuid see austus põhjeneb ka teisel, primitiivsele mõtteviisile nii loomulikult lähtekohal: iseenda järgi kujutellakse muidki olendeid ja sisustatakse nende olemust lihtsa põhimõtte järgi „nagu mina — nii ka teised". Mitte ainult surnud ei hingesta loodust, vaid loodust ennast kujutellakse kah hingestatuna ja kaldutakse üldse projitseerima oma inimlikku hingeelu ka igalepoole ümbritsevasse loodusesse kõigis selle üksikavaldusis. Nagu elab inimene, niisama „elab" kogu loodus. Nagu inimese (impersonaalne) elujõud vormub konkreetseks (personaalseks) hingeks, nii omistatakse „hinged" ka kõigile muile looduse olendele ja nimelt neile endile vahenditult, isegi ilma surnute hingejõu siirdumiseta neisse. Vahetegemist „elava" ja elutu" looduse vahel on selgemalt õpitud alles uuemal ajal. Kõik liikuv ja kasvav tundus algselt elavana — vesi ja tuli, tolmukeerutus ja taevakehad samuti kui linnud, loomad ja inimene. Isegi maa, mis sünnitas metsi ja marju, ka „emake" maa tundus elavana ja hingestatuna. Nagu üksik puu oli omaette hingestatunud olend, nii ka mets tervikuna tundus omaette elava olendina oma eri hin-

gega, mis kasvatas, lehtis ja õitses, aga ka kolletus samuti ja närbus ise, haigestas, hirmutas, eksitas teisi. Vesi andis joojale elujõudu, puhastas pesijat roojast, võis aga ka uputada, haigestada jne., kusjuures iga veekogu kujuteldi jällegi omaette tervikuna oma eri iseseisva hingega.

Ka vahekordade loomises ümbritsevana meie esivanemad on lähtunud iseenda-möödupuust: n a g u m i n a m u i l e , n i i m u u d m i n u l e . Rikkus, reostas, hävitas inimene midagi, siis võis selle hingejõud vastata temale samaga: mets võis eksitada, vesi uputada, maa haigestada jne. Sellepärast inimene suhtus kõigele sõbralikult ja heatahtlikult, austavalt ja aitavalt. Vastastikkuse põhimõte juhtis aga inimest ühtlasi ka nii-öelda sõpruslepingute sõlmimisele teiste olenditega, kelle hingejõudu vajati. Juba ürgsesse uurali-aega ulatub meil termin *t õ i v* (töotus), mis tähendas algselt päris konkreetset kõrtest, okstest, nahkadest, vöödest, õitest, viljapäist ja üldse kõik-sugu hingejõudu sisaldavaist esemeist tehtud sidet, mille inimene köitis puu ümber või kuhugi mujale, anniks mõnele teisele olendile, kellega ta sõlmis nõndaviisi nähtava lepingu jällegi lihtsal põhimõttel „ a n n a n s u l l e , e t a n n a k s i d v a s t u t a - s u m u l l e ”. Selline konkreetne *töötamine* oligi meie usulise kultuse algus, oli meie esivanemate ohverdamine. Seda ei tehtud mitte ainult liidulepinguks, vaid ka lepituseks, näit. looma tapmisel, kelle hingejõudu taheti omistada endale. Seda ei tehtud ka mitte ainult loodushingedele, vaid veelgi suuremal määral surnute hingedele, mida alamal eraldi ja pikemalt käsitleme.

Nõndaviisi on kujunenud soomesugu rahvaste usundi võib-olla kõige veetlevamaks jooneks just suur ja sügav *loodustunne* kuni harda ja anduva austuseni. See austus on eriti hell selletõttu, et kõigele

suhtutakse kui o m a v ä ä r s e l e . Kui näit. tsheremiss läheb metsa, ta teretab metsa meelitussõnadega, milline viisakus tunnukse meie moodsale mõtteviisile veidrana. Kuid omataolise teretamine pole meilegi mingi veidrus, ja tsheremiss peab ka metsa omataoliseks olendiks. Kui ta jääb ööseks metsa, siis ta palub puult luba puhata selle okste all ja tänab hommikul varju ja kaitse eest. Kui puu kolletub ja kuivub, siis tsheremissi arust puu hing on lahkund puust. Kui vesi on kuski rikkas, siis veehing on haige ja põeb samuti kui inimhing. Põllule ei ligineta öitseaajal (s. t. kui vili peab pulmi) samast õrnatundlusest, mispärast ei ligineta abieluvoodile pulmaööl. Kui keegi võõras rikub kuidagi majarahu, karjub, kakleb, roojastab hoonet, suitsetab liigselt jne., siis tsheremissi pereisa noomib teda: „Sa ajad mu majahinge ära!” Ja kui ehitatakse uut maja, siis tuuakse kindlasti ka vanast mahajäetavast majast sinna palgitükk, milles elab vana maja hing. Isegi oma tööriistu tsheremiss käitleb kui hingestatud kaaslast ja abilisi: kui näit. viisud kuluvad, siis ta tänab neid abi eest ja paneb kõrvale, paludes neile rahulikku puhkust; puud rauma minnes ta kutsub kirvest endale appi ja palub puu individuaalselt hingelt valutegemist andeks, vahest isegi väikese ohvrianniga; surnu matmisel ta purustab „surnuks” ka kadunu taldriku ja lusika vms., et nende asjade hingedki saaksid surnuga kaasa minna, niisama nagu asjade killud pannakse koos laibaga hauda.

Kujutelles loodust omataoliseks ja austades selle samaväärsust, ei peeta siis muidugi ka inimest looduse üleolevaks kuningaks, kelle jumal alles viimasena ja omaenda näo järgi loond, nagu käsitleb teda iisraeli jt. rahvaste ilmavaade, vaid meie esivanemate ü r g d e m o k r a a t l i k u l l e mõtteviisile inimene on samaväärne ja üheõiguslik kogu muu loodusega. Mingi väljaspoolse ja kõrgema „looja” idee näikse

meile üldse algselt võõras ja on importeeritud alles hiljem naaberrahvailt. Meie esivanemaile näit. metsa „l o o j a” on lihtsalt metsa enda hing, keda nimetatakse isegi „s ü n n i t a j a k s”. Ja nagu ema-isa on inimlaste loojad ja sünnitajad, nii inimvõrdselt kujutellakse ka muid loodushingi, keda kutsutaksegi siis sellele arusaamale vastavalt kõige sagedamini lihtsalt „i s a d e k s” ja „e m a d e k s”: metsa-isa ja ema kasvatavad puid, marju jne., tuuleisat-emat tekitavad tuuli jne.

Selline looduse käsitus on tuhmund meil ajaga ja valdavail võormõjudel peaaegu täiesti. Isegi looduse „isad” ja „emad” on säilund meil peamiselt ainult nimepidi, välja arvatud vast üksi Kraasna maarahvas, kes neid mõnikümmend aastat tagasi veel tõsiselt uskus ja neile *kahja*, s. t. ohvrit tõi. Inimese ja looduse ühetaolisuse ja samaväärsuse tunnetus on meie rahva teadvuses ometi veel üsna tugev ja kajastub paljudes vanasõnades ja kõnekäändudes, mis küll mitte just elavat rahvausku ei väljenda, kuid usundiloole siiski huvi pakuvad kui omaaegse elutunde ja mõtteviisi pildistused.

Enne hõõlnud karu: „Kui meesterahvas metsast läbi läheb, siis peab ta vilet ajama ehk lehtpilli lööma; kui naisterahvas läbi metsa läheb, peab laulma; kui meie häkitselt vastamisi juhtume, sii ma vihastan ja kisun kohe lõhki, sest et ma häkiline mees olen” (Koeru). Haavaleht ja naise keel ei seisa iial vakka; ida tuul ja naise viha kestavad ikka kolm päeva (Reigi). Koera külm ja lapse nälg pidavat üks olema, s. t. ei tähenda mõlemale midagi (Viljandi). Hobust löö kui varast, hoia kui velle, sööda kui last (Ta-Maarja). Rukis kasvatab oma poja ülesse, aga ohr tapab oma poja ära (Jüri). Kapsas kõnelnud: „Mind istutage nõnda, et lammast paari poegega vahele magama mahub, sis te näete, mihatsed pääd kasvavad” (Viljandi). Kaalikas ja naaris on luband viel Mihklipa ülese villase lõnga katki kasvada (Jõhvi). Täi öeld: „Kurikat ma ei kuule, kaigast ma ei karda, katlas ma olen nagu pulmas, aga sauna leil teeb mind sandiks” (Jõelähtme).

Juba paganusaega tagasi ulatuvaid arusaamu avab meile järgmine üldtuttav komme: „Kui lõikame minti,

lõigati kige päält üits väike vihik, *h i i r e v i h k*, ja toodi aita, et vili hästi *t u l u s* oles ja hiire mitte pal’lu ei söös” (Tarvastu). Põhjuse ülekannet hiirtele on säilitand selle kombe elujõulisena küll tänaseni, kuid selle algne tagamõte on hoopis teine: esimesena või viimasena lõigatavasse vihku keskendub vilja elujõud, mis sureb sügisel ja mida on vaja säilitada läbi talve, et see siis kevadel taas uut elu idanema paneks. Sellised viljavihud mängivad meie jõulu- ja muude tähtpäevade kombeis üsna suurt osa, kuid on meil tõenäoliselt germaani algupära. Tüüpiline on saarlaste *t u l u p o i s s*: peremees õsub esimese vihu ja seob kolme sidemega, see vihik viiakse esimesena parsile ja jäetakse sinna, kuni jõululaupäeva õhtul peremees selle ära rabab, kolmed püksid jalas (Karja). Setude juures selline arusaam viljahingest on arenend koguni eriliseks *p e k o*-kultuseks rühmkondade kaupa. Peko on olnud algselt mingi söödava taime nimetus (kas varakevadise osja või odra, pole veel päris selge), mille kõrsi või vihku on säilitatud vilja elujõu konkreetse kehastusena talve läbi aidas ja mille *e l u j õ u d u* on *s u u r e n d a t u d* koguni inimveres kätkeva hingejõuga sellel läbi, et peko-rühmlased on püüdnud üksteist *v e r i s t a d a* peale vaikset *s ö ö m i n g u t* (mis kah ju lisajõu muretsemiseks toimub; pekost vt. veel lk. 90).

Saksa vaimsus ja orjaaja miljöo tõrjuvad meil austava suhtumise looduselle kui omataoliselle sõbrale järjest enam tahaplaanile ja nihutavad esikohale sootu uue ja endiselle elutundele otse vastaka püüu *e k s p l u a t e e r i d a* loodusvägesid ja -jõude kõige toorema egoismiga ja kõigi mehhaaniliste abinõudega, mida keskaja katoliiklik Lääne-Euroopa meile külluses impoteeris. Endisest töötusega sõpruslepingute sõlmimisest ei jää lõpuks midagi enam järele, vaid loodusvägesid lihtsalt *s u n n i t a k s e* alistuma oma

meelevallale igasugu maagiliste võtetega, mille surve põld, kari jne. muudkui peavad andma saamaahnele inimesele oma *väge, võimu, tulu, jatkku, mõnu* jne. Need „vägi”, „jatk” jt. pole algselt muud midagi kui vilja, piima jne. ainelisena ja impersonaalsena kujuteldud elujõud, mis annab jõudu selle omandajalegi (vt. söömist lk. 19). Ka söömatervitus „jatu leivale!” ei väljenda algselt ainult soovi, et leib otsa ei lõpeks, vaid et leib enam jõudu sisaldaks (vrd. hüüdu „jõudu tööle!”). Põllul keerutavast tuulispeast kardetakse kõigepealt just seda, et see „võtab välja väe ära” (Ta-Maarja): „Kui tuulispea jõudu võtmen käu, ku sis selle päeva nime nimetet, sis ei võtvet mitte jõudu” (Karksi). Mulgimaal kõneldakse „võimukoh tade st” (vared, puud, peenrad, kivid, tarelakad jne.), mis keskendavad eriti palju jõudu ja kust käiakse seda ohvritega hankimas. Jõudu hangitakse ka muude vahenditega: „Koolja sõrmega siätas vilja salven ümbre, sis om vil'läl suur ja k k pääl” (Otepää).

VÕITEGU LEHMADE HINGEJÕUGA.

Üks naine läind ühte talu peresse. Perenaine teinud võid, koorrekir n olnud kõrvas ja üks tühi kauss ka, teise kausi sees õerund kulbiga võid kokku. Perenaisel olnud tarvis välja talitama minna ja tellinud seda külanais t niikaua tema võid kokku teha, õpetand ise: „Iga kord kui kurnust koort võtad, siis tõsta ka tüh jast kausist kolm korda kulbiga” (või olnud see üheksa korda, enam ei mäletata). Külanaine teinud võid, unustand ära, mitu korda pidand tühjast kausist kulbiga tõstma, ja tõstnud kogemata roh kem. Kui koor kasvand võikausis nii kole paljaks, mis hakand kohe üle kausi ääre vahutama, perenaine tulnud suure jooksupä ja hüüdnud: „Mis sa nüüd teed, sa võtad ju mu lehmade hinged ka välja!” — ERA II 57, 16/7 < Märjamaa, Tolli — Emilie Poom (1932).

HINGELOOM ANNAB SIRBILE IMEJÕU.

Korra on ühes peres üks vana ämmaeit olnud, kes üks oma sirbiga kõik põllud seal peres ära

on lõikanud, ilma et ta teisi oleks abiks võtnud. Aga ta minia on seda väga imeks pannud ja tahtnud korra katsuda, kas tema ka selle sirbiga nii palju jõuab. Ja võtnud selle sirbi oma kätte, ilma et ämmaeit seda oleks näinud. Aga kui ta parajasti lõikama tahtnud hakata, kukkond üks väike pulk sirbi varre küllest haukust välja ja üks kärbes lindand seal haukust pirisedes minema. Kui aga seda see ämmaeit näinud, olnd ta väga pahane ja tige minia peale. Ja pidand enni 9 päeva ja öö jooksma ja karjuma, enni kui ta selle kärbse jälle kätte on saand. — H IV 2, 184 (29) < Haapsalu — A. M. (1889).

Aga veelgi enam: orjahinge tigidus ja kadedus hakkab nõidusega ka teiste ligimeste vilja ja karja tulu endale kiskuma ja seda sellise kiindumusega, mis vajutab meie orjaaja usundile oma kõige iseloomustavama pitseri: see aeg on igasugu varavendajate ja tulutoojate, tuulispeade ja tulihändade, puukide ja krattide, tontide ja kuradite õitseage, mis on kihvtitand meie rahva hinge nii põhjalikult, et kiusleva ja kadetseva, jonleva ja tigetseva, umbuskliku ja pahahtliku moonaka vaimust me pole vabanend veel siamaani. Sellise hingelaadi ja kultuurimiljöö klassilise paljastusena esitagem järgmine retsept:

KUIDAS TEISE VILJA TULU ARA VÕTTA JA OMALE TUUA.

Selleks too surnuajast üks surnukirstunael ja mõned peutäied mulda. Selle mullaga suitseta omad viljanõud ja see tuhk viska oma põllu päale üteldes: *tulu mulle, kahju sulle!* Nael löö omales renni alla põranda sisse ja pane kivi päale. Ja teisele löö selle vasaraga (haamriga) kolm korda õue värava päale üteldes: *õnn välja ja õnnetus sisse!* Ise aga mine tagaspidi käies kodu poole ja heida kõige riidega ahju taha magama, luud pea alla, nõnda et luua tüü ots kohe ust on, kust sa sisse tulid. — EKS 4° 5, 23 (24) < Karja, Liigvalla — V. Mägi (1888).

Muidugi on igalpool seda „võimu”, „jaksu” ja „väge” ehk hingejõudu eri määr al ja mõõdul. Üks toit näit. on *jagusam* ehk *rammusam* kui teine, üks loom annab enam *tulu* kui teine, ühe mehe põllul

on rohkem *mõnu* kui teise mehe põllul, üks veekogu on suurema hingejõuga kui teine ja sobib sellepärast näit. arstimiseks enam jne. Ka sõna *õnn* on tähendand algselt konkreetset hingejõudu: kel oli palju rukkiõnne, lambaõnne jne., sel oli lihtsalt palju rukki, lammaste jne. potentsi; *õnnelik* oli üldse see, kes oli varustatud rohke hingejõuga (vrd. surnunimetust *õnnis*); setudel on õnne kõrval tarvitusel ka venest tõlgitud *osa* (*dolja*), mis tähendab ühtlast saatust.

Suurema jõukvantumi seisukohalt hinnati meil Läti Hendriku päevil arvatavasti ka ristimise „pühitsetud” vett: sellega sõlmiti leping lisajõu saamiseks ristijate jumalalt, kuna lepingu ülesütlemisel pesti end jälle puhtaks, nagu kroonikas korduvalt mainitakse. Õige ilmekas on kirjeldus, kuidas Reinevere küla vanem seletab (XXIV 5): „Kui me olime Jalgsema külas, kus taanlaste preester kõiki ristas, ristas tema ka mõningaid meie meestest ja andis meile pühitsetud vett, ning kui meie tulime tagasi oma küladesse, siis kastime igaüks selle veega oma peret, naise ja lapsi.” Läti Hendrik tähendab sel puhul küll, et niisugune arusaam pani preestrid muigama, kuid eks see ristikirik ise virele osalt veel tänaseni sellesama arusaama küüsis: ristimisvett (vrd. surnupesuvett), armuleiba, leeri- ja laulatusküünalt jne., kõike seda käsitletakse ka meil veel siiaaani kui jõuallikate arstimiseks ja nõidumiseks tänu just saksa ristitud „kultuurikandjate” sajandeid kestnud propagandale.

Nagu inimese elujõud keskendub teatud elundeis ja kehaosadesse, nii ka loomadel-lindudel sisaldavad eriti ohtrasti elujõudu näit. kihvad, küüned, sarved, karvad, suled, nokad jne.; taime elujõud on kooses, roheluses, õies, marjas, viljas jne.; elujõudu sisaldavad ka kivikillud, karbikesed jne. Kes selliseid asju endale saab, saab endale ka vastava olendi jõu,

võimu, väe. Sellepärast otsitigi ja hoiti enda ligiduses neid jõudu sisaldavaid esemeid, et suurendada nendega omaenda jõudu nii passiivseks vastupanuks kui ka aktiivseks pealetungiks muile olendeile. Eriti rohkesti nendega varustatud olid nõiad, mille otsese ja elava kajastusena tänaseni püsind on kummalised noiatualetid meie kaugemal sugurahvail (näit. nahkadest, sulgedest jm.). Selle sama arusaama kaudseks kajastuseks on aga meilgi mitmesugused ehteasjad: „ehitimine” tähendaski algselt enda varustamist vastavas esemes kätkeva jõuga. Germaani eeskujul on püsind meil eriti moes igasugu õitega, pärgadega ja rohelusega ehtimine teatud tähtpäevil ja tugevamat hingejõudu eeldavate sündmuste puhul. Säilund on meil külluses ka loodusproduktide ja loomade kasutamine päris nõidumiseks, s. t. hingejõuga opereerimiseks. Nii näit. teatas „Sakala” alles 15. II 1930 „Õudsest leiust Visaku teel”, mis sisaldas kotitäie kuivatatud ussipäid, kärnkonna, vap-sikukärgi jne.

11. VAIM.

Meie usundi üks vanimaid ja huvitavaimaid mõisteid on *vaim*. Kahjuks on aga just seda sõna väga vähe uuritud. On oletatud, et tema algne tähendus on mingi eluhõng või et see baseerub spetsiaalselt just hingushinge-kujutelmal, kuid õigusega on viidatud teiselt poolt asjaolule, et hingushing näikse soomesugu rahvail suhteliselt noorem ja alles indogermaani naabrite mõjul kodunend kujutelm. Hiljem on oletatud vaimu alg tähenduseks südant. Toenäoliselt vaimu mõiste on teind aastatuhandete jooksul läbi üsna mitmekesise arengutee, mille erinevaid vonkeid võime küllalt leida eestigi keeles. Kõigepealt leidub meil

veel selgeid jälgi, et vaim väljendab lihtsalt e l u - j õ u d u ja füüsilisena käsitledavat keha- või elundhinge: „jalgades ei ole enam vaimu”, „käe vaim on nõder” jne.; Wiedemanni sõnastiku järgi vaim tähendab otse p u l s s i („tohter katsus käe vaimu”), s. t. v e r i h i n g e, sest algselt arvati ju, et hing liigub veretuksena kehas ringi (vaim-sõna vaste lapi keeles tähendabki just südant, s. t. elundhinge). Edasi viitab varihinge-kujutelmale lause: „nägi” öösi vaimulikku asja”, s. t. nägemust, viirastust (Rõngu); h i n g u s - h i n g e väljendab ütlus suure üllatuse puhul: „mul ing-vaim lahti (s. t. kehast ära irdund) — ma tõesti midagi ei tea” (Reigi); vaim esineb ka klassilises i r d h i n g e -motiivis: „kui nüüd sie ihu, kust vaim väljas oli, teisi kohta viiakse ehk ümber pööratakse, siis ei mõista vaim enam tagasi minna ja inimene jääb surnuks” (V-Maarja) jne. — Kokkuvõttes võime väita, et vaim tõlgitseb meil eeskätt h i n g e kõigis selle eri avaldusvormes, on lihtsalt konkreetne hingjõud, mis elustab niihästi inimest kui ka muid looduskehasid (näit. metsavaim, merevaim jt.). Uuemal ajal *vaim* on spetsialiseerund eriti veel aru ja m õ i s - t u s e, *hing* sellevastu tunnete toonitamiseks inimese sisemuses: „Vaim on see, mis mõtleb, ing on see, mis iga elaja sees liigutab” (Ha-Madise, Kullamaa). Lisaks sellele vaim (nagu ka hing, vt. lk. 42) on omandand meil põhja murdeis tihti i n i m e s e tähenduse üldse (näit. „kuuevaimune pere”, soomes *vaimo* tähendabki ainult naist, algselt meelitusnimena), saades eriti veel t e o - o r j a või koguni teo-orjuse enda tähendusvarjundi, nagu see kajastub rahvalauluski:

Oh me vaesed vaimul käijad,
tillukesed teol käijad,

kuna r i s t i u s u mõjul *vaimulik* tähendab taas jumalaasulat, kõnelematta *pühast vaimust*, *kurjast vai-*

must, vaimulikest raamatuist ja muist vaimulikest asjust, mis ristiusu mõjul meil tõlkelainudena on kodunend.

VAIM-SÕNA ESINEMISEST HAADEMEESTE RAHVAKEELES.

Vaim on iga inimese sees. Kurja inimese kohta öeldakse: tal on pailu seda kurjuse vaimu sees. Niisama räägitakse ka öeluse või tigiduse vaimust, ihnuse ja ahnuse vaimust, edevuse vaimust, ältuse vaimust, kankuse (kangekaelsuse) vaimust, riiu, kerklemise, hooplemise vaimust, saksa ehk saksiku vaimust jne. Inimene on elava, ergu või tulise vaimuga, targa, terase või arusaaja vaimuga, tööka, hoolitseja või kambeldaja (kontsitaja, koguja) vaimuga, pillaja vaimuga jne. Üldse räägitakse igasuguse i s e - l o o m u või omaduse puhul vastavate o m a d u s t e g a vaimust. Tal on püsti kurivaim (s. t. püsti kurat, saatan) sees, öeldakse eriti kurja või pahura inimese kohta. Mõte on nii, et inimese oma vaim nagu ei saaks olla nii kuri, vaid inimeses asub päris vanakuri ise.

Kui küsida inimestelt, mis v a h e o n e n g e j a v a i - m u v a h e l, vastatakse: eng ja vaim on üks ja seesamma. Kõnes aga on vahet. Ta oma enge ja vaimu poolest ju teeks, aga ta ei saa või tend ei lasta, — öeldakse, kui inimene oma võimete või loomu poolest oleks suuteline midagi tegema, aga välised põhjused takistavad. Kui ollakse mingis asjas teadmatu või süütu, siis kinnitatakse: Minu eng ega vaim ei tää sellest midagi! oleks ma engest või vaimust midagi täadnu! Hinge nimetatakse sääraustes lausetes ikka enne. Kui haige on kaua söömata, öeldakse: midagi ta oma enge sisse ei võta, kaua see inimene niiviisi vaimust elab! sööma piab ikki, pal'last vaimust ei ela keegi. Rahapuuduse korral öeldakse: ei ole punast või kärnast kopikutki enge taga. Liiga avalik inimene räägib kõik oma enge tagant ära. Vastumeelse toidu kohta: mina seda oma enge sisse ei võta. Neis väljendustes ei öelda hinge asemel vaim. Vastumeelse omaduse või tegevuse kohta öeldakse: minu vaimu sees seda ei ole; seda mina oma vaimu sisse ei võta. Näited: minu vaimu sees seda ei ole, et ma teise asja võtan või imustan! mina põle seda veel oma vaimu sisse võtnud, et mina piaks õmlust õppima. Suure kartuse, hirmu, viha või püsiva eksiarmamise kohta öeldakse inimesest: ta on selle kord oma vaimu sisse võtnud ja ei saagi änam lahti.

S u r i j a s t öeldakse ühes ja samas tähenduses: eng, eluvaim, eluõhk alles sees, läheb väl'la, kustub ära. Kui surnud unes nähakse, siis öeldakse: surnu vaim näitab ette (ennast), ilmutab ette (näitab ennast või ennustab midagi). Kui elav inimene

või surija haige, või ka loom on väga peenike, kõhn nääpsuke, siis öeldakse: jsku vaim, et see eng aga veel sees seisab! Mõte on nii: kui hing välja läheks, saaks sellest olevusest vaim, et nii väike, kehatu ta juba on.

V a i m e t u on puuduliku mõistusega, aga ka haigusest või näljast kurnatud, liiga jõuetuks, loiuks jäänud inimene või loom. Vaimetu öeldakse ka normaalse mõistusega liiga aeglase inimese kohta, samuti liiga noorte nõrkade taimekeste kohta. Näiteks: kapsataimed alles liiga vaimetud istutamiseks, peavad veel kan-kuma. Üldse tarvitatakse „vaimetu” omadus- ja „vaim” võrdlus-sõnana iga pisukese olevuse või asja kohta.

Vanema põlve emad rääkisid lastele, et igal inimesel on oma k a i t s j a i n g e l, kes eluaja teda saadab ja aitab iga kurja eest hoida, aga see oli usuõpetuse alusel, leeris õpitud, ja selle-sisuline päätükk oli leerilaste usuõpetuse raamatus (vene usk). E n g e p i d e t v ô t m a — pisut sööma, kui pole aega või tahtmist kõhtu päris täis süüa: „Mul põlnugi aega süia, natike engepidet võtsin.” — ERA II 207, 705/8 (23) < Häädemeeeste, Ora-jõe v., Kabli k. — Marta Mäesalu (1939).

Usundilooliselt kõige tähtsam on meile seik, et vaim ei tähenda mitte ainult kehaga seotud hinge, mitte ka ainult ird- ega siirdhinge, vaid hoopis olendit, kes koosneb ainult hingest, kel p o l e g i k e h a: „vaim-lised jäneseid” kirjutab keegi vanavarakoguja olematu-tute, kuid viirastusena siiski nähtud jäneste kohta (Viljandi). „Kui keegi midagi segast räägib või on midagi tähele pand, mis teistele silma pole hakkand, siis ta akkab v a i m u s i d n ä g e m a” (Kärila). Vaimudega tegemisse satuvad ennekõike need, kel on nõrgem hingejõud: „Alaealine l a p s nägevat palju rohkem oma silmadega vaime kui täiskasvanu” (Äksi). Vaimude nägemise võime on ka mitmel l o o m a l, näit. kukel, kassil, nn. nelisilmisel koeral jt.: „Kui öö-sel kukk kuristab, siis on vaimud toas” (Ambla). Vaimud on liikvel eriti ö i t i ja teatud t ä h t p ä e - v i l: „Neljapäeva õhtul ei julge keegi r i s t t e e l seista, liiati v a i m o t u n n i l (kl. 12) pidada siis ikka tuule mühina sees vanapagan ilmuma; sellepärast kardavad paljud siin öösel teed käia” (Juuru); „Jõu-

lu öösel üteldi vaimud käimas ehk liikumas olevat, kes pimedas ja tühjades kohtades majas raiunud, saaginud, haamerdanud” (Saarde). „Talu p i i r i d e pääl ei tohi risti magada, peab piku peenart magama: säält käib v a i m u d e t e e” (Ta-Maarja). „Arvati, et suure k i b i d e juures neid vaime ike oli; kui möö-da mindi, siis võeti sukki, et vaemud ei kuuleks” (Mihkli). Ebamäära „vaimu” kutsutakse sageli ka rootsi lainsõnaga t o n t (vaata lk. 60), kuigi selle sõna algsest tähendusest eestlasil pole enam aimu.

Kes on need kehatud vaimud oma algupäralt? — Öigusega on oletatud nende võrsumist algselt s u r - n u t e hingedest. Oleme eelpool rõhutanud (vt. lk. 26), et keha- ja elundhing säilitab ka pärast surma pide-vaid sidemeid laibaga, varustades seda ja isegi selle asukohta oma jõuga, kuni püsib midagi laibast või kasvõi ainult mälestuski surmafaktist. Samuti säilita-vad laibaga sidemeid vari- ja hingushing. Ometi need irdund „varjud” ja „hinged” surnunimetuse iseseisvuvad juba niivõrd, et liiguvad vabalt, esinevad eri kujul, teotsevad omaette ega juhi enam mõttekäiku alatasa surnu kehale. Tavaliselt nad on siiski veel seotud suremise ja matmise kohaga. Ajaga lõtvub ja unub ent seegi side, ja siis surnute hinged iseseis-vnvd lõplikult rippumatuks olendeiks, keda kutsu-megi harilikult „vaimudeks”. Elava inimese „loomu-likust” vaimust läbi surnu vaimu kujuneb nõndaviisi „üliloomulik” vaim, kes on juba vaba keha, koha ja aja kütkeist, võib kõikjal liikuda ja teotseda, võib oma hingejõuga mõjustada nii inimest kui loodust. Kuna meie lähemais sugukeelis sõna vaim kuski sel-lise tähenduseni pole jõudnud, on põhjust oletada, et see tähendus on kristalliseerund meie esivanemate teadvuses alles eesti hõimu iselolu ajal ja küllap just võõraste naaberrahvaste tugeval mõjul. Oma praegu-ses koosseisus võime eesti vaimu igatahes küll peami-selt saksa Geist-sõna epigooniks nimetada.

Kristlik miljö ja saksa juturepertuaar on ujutand meid üle igasugu „heade” ja „kurjade vaimudega”, „teenijate vaimude” ja „abivaimudega”, „kiusajate vaimude” ja „nuhtlejate vaimudega”, „äraneemise vaimude” ja „lausumise vaimudega”, „valgete” ja „mustade vaimudega”, „allilma vaimude”, põrgu, paradisi vaimudega jne., jne., kelle tõelisest algupärast meil tavaliselt pole aimugi. Sellekõrval on meil ometi veel küllalt vaimulugusid, mis selgesti paljastavad vaimude algset põlvnemist surnuist. Need on lõputa korduvad ja teisenevad kummituslood, ikka seotud hukkamise või matmise paigaga: alatasa kõneldakse, kuidas seal ja seal „vaimed” nähtud või kuulnud, kusjuures seletuseks lisatakse, et seal juhtunud kunagi varem see või see surmajuhtum, olgu siis loomulik või õnnetu, vägivaldne või vabatahtlik — peaasi, et aga miskipolest eriskummaline. Alles 1929. a. käis kõmu läbi eesti ajakirjanduse, et Põllutöoministeeriumi majas Tallinnas nähtud „vaimed”, mõni aasta varem nähti naisekujulist „vaimu” Eesti Rahva Muuseumi majas Tartus, Haapsalu lossi „valge daam” on isegi päevapildistatud juba, ja selliseid „vaimudemaju” ehk „tondilosse” ja igasugu muid hirmupaiku on täis kõik kohad. Kõikjal on nende juttude lähtekohaks mingi erakorraline surmafakt, mis massifantaasiat kihelema ärritand ja kõmuse võrsund muistendeid pärandand. Tihti on selliseil vaimulugudel kohalikke reaalelu olusid tabavalt kajastav lokaalkoloriit: „Kõpus ühes kohas, kus vanasti mõis olnud, on iga jaanipäeva laupäeva öösel vaimud tööl, tassivad savi ja telliskive, kubjas peksab ja inimesed nutavad” (Emaste). Sama sagedasti need on aga otse rahvusvahelised surnutemotiivid: „Vanal hallil muinasajal ilmus pea iga neljapäev ööse kirik Raplas maa seest välja, kus vaimud ööd läbi kirikut pidasivad ja rahvast armulauale võtsivad” (Ambla). Lõpuks ei tohi unustada ka üsna loomulikke põhjusi, mis tekitavad selliseid vaimulugusid ja hoiavad neid elujõulistena:

Siin Kapu mõisa krundi peal on üks mäeküngas, keda K i u k a m ä e k s kutsutakse. Seal mäe peal kasvand vanal ajal suur mets, ja suur maantee käib sealt läbi. Tuulse ilmaga olnud seal mäe peal alati ühtkiuksamise häält kuulda, ja ümberkaudne rahvas kartnud seda paika ja arvand seal koguni pahad vaimud elustama ega ole julend ööse seal läbi minna. Aegamööda raiutud mets sealt vähemaks, ja siis vast tulnud rahva rumalus ilmsiks: kaks puud olivad üsna ligistiku olnud, ja teine puu õerus teist, kui tuul neid liigutas, ja ise kiuksusivad teine teise vastu. Sest maalt on selle künkale se nime jäänud Kiukamägi. — H II 13, 273 (4) < Koeru, Väinjärve vl — Villem Viitmann (1888).

Sageli ei saa vaimust sugugi enam väita, et see oleks algselt ilmingimatta just surnu: vaimed tekivad küllalt ka neis kohtades, kus mingit surnut kollitamas pole. Metsa äraeksinu arvab endast kohe, et ta on vaimustuses, s. t. vaimude hingejõu käes (öeldakse ka võrgutuses): „ja kui mitte ei ärki sest vaimustusest, siis peab lugema akkama, kolm korda issameiet, siis ärkib üles vaimustusest” (K.-Jaani). Muudugi eksitavad ja võrgutavad esijoones just metsa hukkund surnute vaimud või ristiusu „pahad vaimud”, s. t. kuradid, kuid samuti võib eksitada ka metsa enda hing, keda kuidagi on provotseeritud selleks ja kes siis kummitlebki „vaimuna” silmade ees. Sellega ent oleme jõudnud vaim-mõiste arengus ja mitmekesisistumises jällegi uuele teele: nagu surnud iseseisvuvad kehatauks vaimudeks, nii ka loodushinged eralduvad oma kehast iseseisvaks „vaimudeks”. Algselt loodushing oli oma kehaga seotud niisama nagu inimhingki: koja hing oli koda ise ja kätkes partes, pakkudes, katuses jne., paadi hing oli selle „emapuu”, metsa hing oli lahutamatu metsast endast, tule hing avaldus leegis ja lõkkes, karu hing elas karu kehas nagu inimhing inimese kehas jne. Kuid hinge võime i r d u d a oma kehast vabastas teda ühtlasi kehast

omaette olendiks, mida soodustas eriti veel irduva hinge kuju ebamäärasus ja muutlikkus.

Kuju muutlikkuse puhul tähelepanav on, et loodushing iseseisva vaimuna omandab ms. just i n i m - k u j u , s. t. inimesestub ka väliselt, nagu ta olemustki kujutellakse ju inimtaolisena: metsavaimu nähakse sammaldund habeme ja roheline (või lehtedest) mantlis vanamehena, veevaim paistab valendava ja pika juukselise naisena jne. Näikse väga palju õigust neil teadlasil, kes oletavad, et loodusvaimude i n i m e - s e s t u m i n e ehk antropomorfiseerumine on teostund meie hõimul alles naaberrahvaste mõjul. Kuid kahtlematta on õigust ka nendel, kes näevad selliste inimesestund loodusvaimude taga lihtsalt s u r n u i d endid: metsa hukkunu muutub metsavaimuks, uppunud saab veevaim, surnud pereisast majavaim jne. Liialdus oleks ometi väita, et loodusvaimud nõnda viisi üldse ainult surnuist põlvnevadki. Rahvausus juhtub tihti, et üks ja seesama motiiv baseerub kahel eri juhul sootu erinevail kujutelmadel. Nõnda ka loodusvaimud on küll seginend alatasa surnute kujutelmaga, kuid siiski nad pole nendest ainult t u l e t a t u d , vaid nende a n a l o o g i a l ka iseseisvalt tekkind, nagu rõhutati juba eelpool meie esivanemate suhtumises looduselle kui omataoliselle (vt. lk. 67 jj.).

Inimesestund loodusvaimud liginevad inimestele mitte ainult oma välimuselt, vaid ka eluviisidelt, perekondlikelt ja sotsiaalseilt suhteilt jne., kuni hajuvad üldse piirjooned vaimude ja inimmaailma vahel:

„MEES JA TUULE ESA”.

Ütel mihel om üits väega himelik mees mõtsan vasta tullu. Mees om küsinu: „Mis mees sina oled?” Tema ütelnu: „Mina olen tuule sünnitaja. Kui mina üttest nõna sõõrmest puhka, om paras tuul; kui mina katest nõna sõõrmest puhka, om kange torm; kui mina suust puhka, om torm, mis kõik purus löö; kui mina persest puhka, om tuul, mis kõik mäe pahu päil käänd.” — H III 21, 670/1 (9) < Otepää, Palupera — J. Kukrus (1895).

„METSÄ ÕE VEND”.

Old ühel pühapäeva hommiku poole ööd, kui kaks noort-meest ühes majas metsa sees asemel pikali olid, koputetud nende toa ukse taga just kui aamriga vast kuiva palki kõvast 3 korda. Teine toas olija ütles: „Tule kurat tuppa, ära kopi!” Selle peale jäi kõik vait, aga vähe aja pärast kõlas jälle endist viisi kolm eledat hoop. Ja jälle ütleb üks toas olejatest: „Tule kurat sisse, ära kopi!” Ja niisamate kui esimesel korralgi keelab teine, et ta nii ei pea rääkima. Aga enne kui ütleja vastata jõudis, tuligi üks mees tuppa, veike valge kimp kaenla all. Keelaja ütles: „Noh, mene nüüd maha ja küsi, mis tema tahab, kui sa ei oskand estest suud ei pidand.” Aga kutsuja ei tohtind sugugi liigutetagi. Aga keelaja läks maha, ise mõtles: eks ta meid ikke nahka pane, kas olen siin ehk lähen maha. Ja läks ja küsis: „Kes sa oled ja mis sa tahad?” — Võeras ei lausu sõnagi. Mees ütleb uuest: „Kes sa oled, mis sa tahad? Ütle, mis sa otsid? Mene välja!” Siis käratas valjuste sisse tuleja: „Mina t u l i n m e t s a s t o m a õ e j u u r e s t ja tuln seie omale u u t s ä r k i s e l g a p a n e m a .” Ja tegigi ennast riidest lahti ja lautand oma riided istme peale, jäme nõör vöö, soldati moodi sinel seljas, vene saapa lavad jalas ja karvane müts peas. Viskas vana särgi ära ja pani uuest riide. Aga särgil ei old, kellega kurgu alt kinni panna; mõlemi krae otsas olid augud. Mees küsis: „Kas tahad särgi p a e l a ?” Jälle ei lausu sõna. Siis läks mees, võttis oma k a e l a r ä t i k u , tõmmas selle servast ja andis särgi paela, aga et ta vastu ei võttand, siis s i d u s t a i s e s ä r g i l õ u a a l t k i n n i , ise vaatasid ühtepuhku teineteise silmi ja mees vaatas, et milla ta aga kallale kargab ja nahka paneb. Aga metsast tuleja pööras järsku ümber ja läks uksest välja. Nüüd tuli ka teine asemelt maha ja läksid õue vaatama, kuhu poole ta läheb. Et küll k u u v a l g e ja natuke värsket l u n d oli sadand, ei nähend nad teda kuskilt poolt ega old ka j ä l g i kuskil näha, ehk küll tulega igalt poolt otsisid. Särk on old k õ v a ja l i b e just kui p u u k o o r mähke ajal, mis vasta puud on. Ka s u g u l i i g e u l a - tand kunni põlveni, nii et se päris looma ehk täku, aga mitte inimise olla ei võind. Muidu oli kui iga surelik iniminegi. — E 47609 < Vi-Nigula, Aseri — J. G. Jürjev (1911).

12. KAITSEVAIM.

Hinge vabanemine oma algsest kehast ja iseseisvumine vaimuks, kes omandab siis aga taas uue näilise keha, tähendab suurt muutust arusaamades: kui mets ja metsa hing tundusid veel teisikutena, siis mets ja metsa vaim on juba kaks sootu iseasja. Metsa vaim esineb inimkujulisena, elab oma inimiljööle vastavat perekondlikku elu, liigub ja teotseb vabalt metsas, satub mitmesugustesse vahekordadesse metsatulijatega jne., kusjuures tema peamiseks ülesandeks on ennekõike ikkagi hoolekanne metsa kui oma hoolealuse ette. Vaimust on saand nõndaviisi *k a i t s e v a i m*. See hooldamise ja kaitsmise idee põhjeneb küll juba kujutelmal hinge enda olemusest kui elujõu kehastusest, kuid praktilise tähenduse see omab alles seda mööda, mida enam inimene hakkab tegelikus elus märkama, et ta saatust ei ripu siiski niivõrd tema enda hingejõust, vaid seda mõjustavad hoopis mitmesugused *v ä l i s e d* jõud. Eriti põllundus- ja karjanduskultuuri süvenemine ning üleminek paiksale eluviisile, kus *i l m a s t i k* ja *t a i m e k a s v* paisuvad inimese „õnnele” nii saatuslikuks, teeb inimesele järjest selgemaks ka tema sõltuvuse loodusjõududest ja muudab inimese suhtumise teda ümbritsevale välisilmale järjest enam *a l t ü l e s p o o l e* mitte kui samaväärsele, vaid kui võimsamale ülemuselle. Kõikjal enda ümber hakatakse nägema ja oletama vaime, kes tõusevad inimesest *k õ r g e m a l l e* astmele, kellest oleneb ja sõltub inimese heaolu ja saatust, kellest kujunevadki inimesele üleolevad valitsejad ja abimehed või vastased, just niisama nagu tegelikultki *ü h i s k o n d l i k u e l u* arenedes tekivad kaitsvad ja valitsevad „ülemad” siinsamas inimiljões. Isegi inimesele endale omistatakse oma eriline kaitsevaim, kes nagu väljastpoolt määrab tema *s a a t u s t*

ja keda nimetatakse meil tavaliselt kristliku terminiga *i n g l i k s* (ka *saatus* on loodud meil alles saksa Schicksal-sõna eeskujul). Vt. ka lk. 74 ja 101.

Selline muutus meie esivanemate usulises ilma-vaates on teostund indogermaani naabrite tunduval mõjul, nagu osutavad seda võõrsilt lainatud terminid ja motiivid nii meil kui sugukeeltes. Kuigi praegu võõrmõjude tõttu üldiseks levinend, on eesi rahvausule algselt kindlasti võõras selline *v a l i t s e j a - i d e e*, milline kajastub näit. järgmises lauses: „Igaski metsas olla oma metsakuningas või metsavana, kes selle üle olla ja seda valitseda; kõik puud, taimed, lilled ja õied olla tema; kõik linnud, loomad ja putukad seisavad tema voli all; kes eksida, seda nuhtlevat metsavana õnnetumalt” (Paistu).

KOLM KALAKUNINGAT.

Varnja külas mees tulnud kalalt ja vihtlend saunas. Kolm meest koputand sauna uksele, tahtnud ka sauna tulla. Tema luband. Noh, läind kõik vihtlema. Mees näind küll, et neil old teistmoodi ihunahk, aga põle näidand ka, et ta neid kardab. Kui valmis, siis üks küsind: „Mis peremees nüid sauna eest jäd nõuab, et meile vihtlemist andis?” Aga peremees üteld et: „Ega saun ära kulund, ega sauna leil kotti pandud, teda jäi järelegi veel.”

Siis üks küsind teise käest: „Kuhu sa oma karjaga lähed?” See üteld: „Ma lähen omiku poole.” Teine üteld: „Ma lähen lõuna poole.” Ja kolmas üteld: „Ma lähen põhja poole.” Siis üteld mehele: „Kui sa lähed kalale, siis mine päikese tõusu poole ja eida sinna noot sisse. Siis kui sealt on töö otsas, mine lõuna alla ja sealt põhja poole.” Mees läks ja püüdis kuu aega sealt suurepäraselt. Siis läks kesk järve — lõuna poole — ja siis tuli Lohosi küla alla ja sealt püidis seni, kui järvel sai käia. Saand nii palju kala, et ülesostjad tegid inda pääle, — sai nii palju, et ei osand ise enam inda teha. Igaski kohas püidis kuu aega ja siis oli talv ka otsas.

Need mehed (kes käisid vihtlemas) olid ütelnud veel: „Meie oleme kolm kalakuningat ja anname sulle sellepärast, et sa meile vihtlemist andsid.” — ERA II 54, 43/5 (24) < Ta-Maarja, Kavastu vanadekodu — R. Viidebaum < Kaarel Jürjenson (1932).

Kuidas kutsutakse meil kaitsevaimu rahvakeeles? — Termin „kaitsevaim” ise on kaunis kirjanduslik konstruktsioon ja alles raamatuist rahva sekka levinnend. Rahvas kõneleb ebamääraselt küll *kaitsjaist*, *hoidjaist*, *varjajaist*, *aitajaist*, *peremeestest*, *isandaist*, ja *emandaist*, Kraasnas isegi *kuningaist*, kuid need ei ole fikseeritud just oskussõnadeks, vaid kirjeldavad ja iseloomustavad üksnes vaimude tegevust. Ainult kaks kindlat oskussõna on eesti rahvakeeles kaitsevaimu tõlgendamiseks: jumal ja haldjas. Mida permiaegne *j u m a l* algselt õieti on tähendand, pole senini veel päris selge. Oma monoteistliku tähenduse see sõna on saand küllap alles kristluse mõjul, kuna varem jumal on tõlgitsend vist *t a e v a v a i m u* ja veelgi varem hingestatud *t a e v a s t* ennast (selles on tahetud näha ka *s u r n u n i m e t u s t* ja oletatud üldse loodushingede põlvnemist surnuist). Et „jumal” ja taevas” meie esivanemate teadvuses tähendasid üht ja sedasama, ilmneb sellestki, et juba e. Kr. s. muinasbalti keelest lainatud jumalanimetus *taevas* on saand meil oma praeguse tähenduse. Ja nagu indogermaani naabreil just taevavaim tõusis oma tähtsama osa tõttu põllunduses muist kaitsevaimest silmapaistvamale kohale, nii meilgi jumal on omandand nähtavasti juba enne ristiusuga tutvumist üldisema tähenduse: see polnud ainult taevavaim üksi, vaid kaitsevaim üldse, sobides sellepärast ka ristiusu kolmaina väljendajaks paremini kui ükski muu meie termin. Keeleliselt *j u m a l* on tuletatav sõnast *j u m i*, mille algtähendus on olnud valgushelk, paistus. Elujõudu on usutud nähtavat just priskes näojumes, niisama nagu imagi juma (s. t. taevakate) on tõlgitsend taevase olendi elujõust helkivat nägu.

Kui jumal-sõna puhul indogermaani naabrite mõju meie kaitsevaimu-mõiste kujundamisel jääb veel ebamääraseks ses mõttes, et ei saa täpsalt väita, kunas ja

millise rahva mõjul jumala tähenduslik areng meil on teostund (kas balti või juba varem aaria naabrite?), siis üsna selge päritoluga on sõna *h a l d j a s*: see tähendab algselt just hoidjat, pidajat, valitsejat, see on lainatud *g o o t i* keelest umb. Kristuse sünni paigu, see on levinend tolleaegsest *V i r u* kultuurikeskusest ajaga peaaegu kogu Põhja-Eesti alale ja ühes kolonisatsiooniga ka Soome, jättes ent täiesti puutumatta Lõuna-Eesti mured. Selletõttu on lõunas paremini säilund meie vanemad ja omapärasemad loodushingede nimetused *vanad*, *isad* ja *emad* (nagu näit. Kraasna maarahval: *aiajejä*, *nurmejejä*, *nurmeimä*, *nurmõjumala*’, *kodojejä*, *laudajumala*’, *kalaejä*, *hobõzejumala*’, *tulejumala*’. *puustuzejejäändä*’, *nurme kuldkuniga*, *küläjumal*’ *hiirhius hallhapõn* jt.). Ka isad emad on teind läbi arengu loodushingest kaitsevaimuks. Oma perekondliku tundeväärtuse tõttu nad on suutnud hiljem kristlikus miljöös isegi paremini säilitada oma kaitsja positiivset ilmet, kuna haldjas taas kristluse mõjul muutus algsest meelitusnimest halvaks pandavaks või koguni pahaloomuliseks vaimuks, mõnikord isegi kuradiga samastudes. Teiselt poolt haldjad on seginend alatasa ka surnutega ja sarnanevad täiesti inimiljööle:

HALDJATE OLEMUSEST JA TEGEVUSEST.

1) Metsalgiad olla vanal aal *m e t s a p a n d u d r a h v a s*. Nemad olla metsa üle *v a l i t s e j a d* ja elavad metsas; neil olevat oma naised ja lapsed ja nad olla väga ilusad ja targad inimesed. Kui inimene metsas juhtub nende *j ä l g e d e* piale minema, siis eksima ta kohe ära. Metsalgiad piavad *l i n d u d e* üle valitsema, ja on neil koa meheleminijad tütreid ja naisevõtjad pojad. Nemad elama hästi suurte ja paksu metsade sees, kus seesugused vagased kohad on ja kus inimesed pailut ei käi. Neid piab vahest koa ära *s u r e m a*, nii samma kui inimesi, ja piab juure sündima (Koeru).

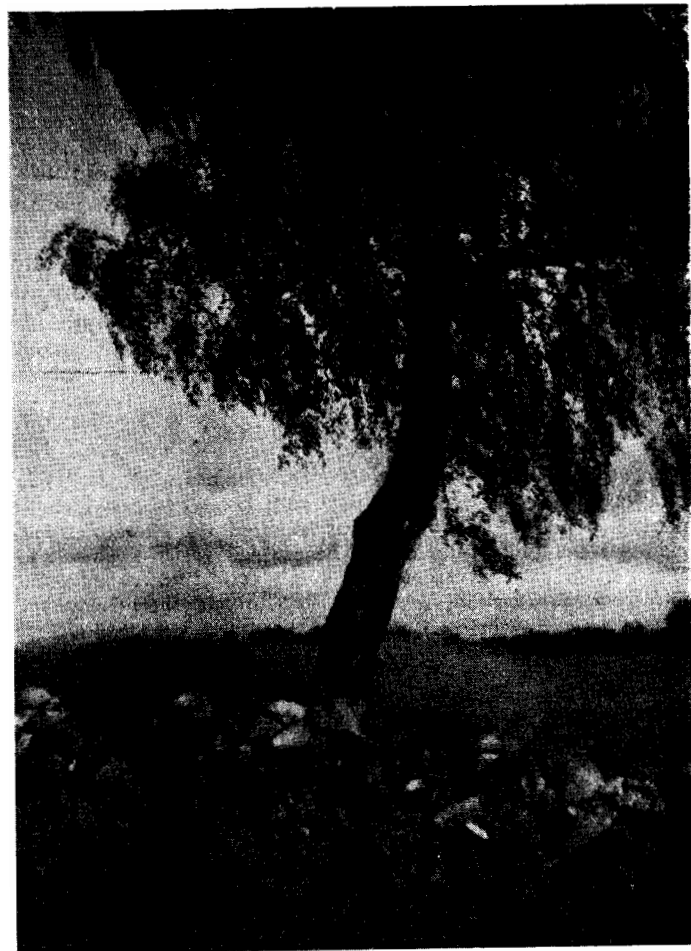
2) Igas metsas on oma alijad. Kase metsa alijad ei lähe ilmas-ki lepa ega tamme metsa, ei kua kahest ühtesugu metsast teise.

Alijad piavad ise ia vaimude selsist olema. Lausa paha ei teha nad kellegille. Neid piab vanal aal metsa o i d j a t e k s olema pandud. Paha inimesi piavad nad vahest i r m u t a m a ja ä r a e k s i t a m a , nagu neid, kes pühapäa puid raiuvad, rumalat nalja teevad ehk mis aal tahes kuski paha asja piale lähevad. Pühapäa piab neil ees ja taga silmad olema, siis irmutada ja eksitada nad kua rohkem, karja lastest aga üksi neid, kes kolm kord vana inimestest pahemad on, — äid inimesi ei iialgi. Vahest näidata alijas enast u n d i , k a r u , u s s i k o m b e l , ja irmutada nõnna inimesed minema, nagu neid, kes riidlevad, peksavad, tidrukuid kisuvad, tantsivad (Jüri).

3) Hallijad ehk Halgjad on enamiste head vaimud, vahest aga ka näkkijad. Kes metsas üle halgja t e e astub, see ära e k s i b ja ta ei saa enam paigast ehk peab ikke ringi käima. Igas p u u s , v e e s , m ä e s , m e t s a s ja k a m a j a d e s on oma haldjad. M a j a h a l g j a d on tihti ussi sarnatsed ja enamiste s i n i s e k a r v a l i s e d ¹⁾. Need toovad palju õ n n e majadesse, vahest söövad need ka lastega ühest kausist, siis kosuvad lapsed hästi. Kui veehalgjas ennast näitab, on alati õnnetust loota (V.-Maarja).

Kaitsevaimu idee ja praktilise tähtsuse süvenemisega käsikäes käib ka o h v r i k u l t u s e a r e n g . Kuna metshaldjaile ohverdamisest (näit. jahionnest huvitatud küti poolt) on meil võrdlemisi vähe teateid, siis seda tuttavamad on veehaldjaile ohverdamised küll merre, küll jõgedesse ja järvedesse, kaevudesse ja eriti rohkesti igasugu allikaisse. Ei paista kahtlust, et kogu v e e k u l t u s on arenend meil pideval germaani mõjul läbi kahe viimase aastatuhande. Ilmsel germaani eeskujul arenend on ka meie v i l j a k u s - h a l d j a t e kultus. Eelpool (vt. lk. 71) käsitleti juba arusaama, et vilja elujõud keskendub viimsesse vihku, mida säilitatakse läbi talve (selle nimetus *kolli-vihk* osutab ms. ka surnute siirdhinge-kujutelmale). Siit samm edasi hakatakse seda v i h k u v i l j a h a l d j a k s pidama, kes „kaitseb” vilja. See hald-

¹⁾ Nestori kroonikas esineva Vene riigi rajaja vürst S i n e u s ' e ühendamine „siniussiga” on meil ainult 19. sajandi kirjanduslik vassing.

Ohvipuu ja kivivare põldude vahel (Hageri).

jas omandab mingi looma kuju (*viljahunt, rukki-hunt, rõäsusi, hernehunt, näärisokk* jne.) ja isegi inimesestub (*viljaneitsi, rukkineitsi, alapaljakas* ja kõiksugu muud olgenukd, eriti Lääne-Eestis kodunend). Huvitav on karja kaitse ja tulu manamine *mettsise* ehk *metniku* „tegemise” abil: olevihust valmistatakse vastlapäeval inimkujuuline nukk, riietatakse ja viiakse küla karjamaale puu otsa, mille ümber lärmi ja tantsuga nn. metsikupidu peetakse (Kaarma, Karja). Lääne-Eestist on meil vastavaid teateid juba Rootsi ajalt. Ka setude peko on muutund ajaga vahast kujuks, kes esindab viljahaldjat ja kelle auks korraldatakse ohvrisööminguid ja veriseid karglemisi (vt. lk. 71).

SETUDE PEKO-PÜHA.

Petserist alla Dudõrna poolõ minneh, too jago setokõisi kututas „Mokoluva nulk”, niigu näil kõik kotusõ ja kolkõ mulkõ perrä nimitedäs. Siin Mokoluva nulgah om üts esierälik setodõ pido vai praasnik, kelle osalise hendit egä aasta üts kõrd, nii augusti kuu otsal ehk septembri kuu algusõl, ütte paika kokko ühendävä. See parhilla peetäv pruuk om näil ilm-mälehtämätä vana, umist vanõmbist peritü pruuk, midä nüüd ennegi nii salalalt peetäs, et tedä muu ei tijä-kuulõ, ei ka näe, kui ütsinda „koräädsi praasniki” osalise. Pidol käüjit om umbõst 30 meesterahva hinge, kõik inämbüsi ütepoolsõ iä inemise, kindmä ja tõsidsõ meelega, kes too pääle vannõ ja toovutusõ omma tennü, et naa umast praasniki pidamisest kellegi midägi ei piä pajatama. Praasniki pidamine om järgmine. — Nimitedu praasniki liikme läävä ütel tävvekuu õdangul kokko, inämbüsi sis, kuna kuu uma hõpõvalgõga õöd ilostas. Egäl kokkominejäl om leeväkott hinneist üteh vöödõt, midä kinnitse ussõ ja akõndõ takah, põrmandu pääl maah istuh, sääl ütsõõsõ poolõ käändeh, pahanult süvväs, niigu nohisõs õnnõ, ilma kõigõ vähämbä kõnõlõmise ja jutulda. Umbõst poolõ tunnilise jutulda, pahadsõ söögi perrä pand egäüts uma kotisuu kõvastõ kinni ja viskas ütte esierälikku nulka, kohe muid söögikottõ eeh olõi. Usinastõ joostas nüüd tarõst suurõ tormiga vällä niigu mandse vallatu tsurakõsõ, ketä koolmeisteri kavva klassih om pidänü. Vällä nakkasõ naa tassamisi, kogoni kassi kombel, ütsõ õõsõ gati klõma, teeslema, toukõlõma ja rübelema, üts-

tõõsõ eest õks paku minneh ja üle aia karõldõh niigu viuhk õnnõ. Sedä mängü pidävä naa kas valgõni, kooni hullamise pääl näist kiäki haavatus saap ja verd nättäväle tulõp, midä na ka uma tembutamisega jo ootvaki, kui mäng jo pikäle om venninü. Kellel sis veri vällä om kriipsinu, kas üle aia kargamise ehk tõõsõ kütõde kriipsamise vai lõõmise läbi, too saap tulõval aastal koräädsi-praasniki perremehees, kohe jälki kokko mindas vanna harinut pruuki pidämä.

Pääle vällä vallatusõ, mis kuuselge õõga pikembas om venninü, mindäs tõist kõrda tarrõ, kohe suur laud katõtas, kõik üteh toodu söögi ja joogi kokko kannõtas, — ja nüüd algnõs üts ütime rõõmus sõõmine, kinniste akõndõ ja ussi takah, koh suur ribah-lamp näile valgõt näütäs. Lavva otsah istus praasniku-perremees, kuna timä kõrväl verest hüübünü käe ehk näoga tulõvane perremees asõnd võtt. — Veel vasta valgõt lahkuva na niisama tassalikult lakja, kui kokkogi olli tulnu, hüäh lootusõh tulõvadsõ kokko-saamise pääle. Nii jutustiva mullõ mitmõ tõemeelise seto-vele, kellel praasniki osalisist umatsõ omma, ja kinnitävä sedä kogoni õigõs. — H II 60, 830/2 (1) < Vastseliina — Jaan Sandra (1897).

Muist loodushaldjaist eriti suureks paisub indogermanaani naabrite mõjul pikse roll, kellele ohverdatakse näit. põua puhul härg ja kelle poole Urvaste „piksepapp” Vihtla Jürgen pöördus veel aastal 1644 järgmise palvega: „Võta pikken, härja anname palves kahe sarvega ning nelja sõraga künni pärast, külvi pärast” jne. Pikset kujutellakse vanamehena, kes „ammukaarega” puistab „piksenooli” ja kelle nimetused *kõu, äike, vanem, vanaisa* jt. sarnanevad surnud esiisa nimetusille. Kui vana ja algupärane see kujutelm on, et just surnud taeva all müristavad ja välgutavad, peab jääma esialgu lahtiseks. Läti Hendriku „Tarapita” osutab meil ka skandinaavlaste Thori tundmist nimepidi, kuigi vist mitte pärsnimelise jumalana või liiati veel ülijumalana, vaid lihtsalt pikse nimetusena kõrvu kõue, äikese ja teistega (vrd. hüüde „taara aita!” ja „aituma!”, s. t. aita jumal, läti paladies, liivi „püha pikne!” jne.).

Hinge irdumine ihust vaimuks ja vaimu kerkimine kaitsevaimuks, see on eesti usundilise arusaama

arengutee. Meie naabrid on astund ka veel järgmise sammu: kaitsevaimud on personifitseeritud isikupärasteks pärisnimelisteks jumalateks. Meilgi on iga hinna eest püütud leida ja kasvõi kunstlikult luua selliseid suure algtähega kirjutatavaid jumalaid, meie tõeliselle rahvausule need näikse ometigi võõrad, kuivõrd praegune usaldatav andmestik seda küsimust laseb valgustada. Meie „tuisu Tõnud“, „tuule Kaied“, „põllu Peetrid“, „viruse Kundra“, „sõniku Kaied“ jne. jne. ei ole mingid individuaalsed jumalad, vaid ikkagi ainult haldjate üldnimed, varustatud täitsa juhuslikkude ja hilisemat algupära pärisnimedega.

Polüteismi eesti rahvausk ise küll arenend pole, kuid selle astmeni on siiski jõutud kreeka- ja rooma-katoliiklike pühimuste jumalatena austamisel. Setudel on Jeesuse ja Maarja järele kõige astatavamaks „jumalaks“ püha Nigul (*Mikul*), kellele järgnevad Jüri, Ilja jt. kuni kohalike pühimusteni nagu näit. Nikander > *Ilikandra* Pihkva taga, nn. Mõla prohvet Irboska ligidal jne. Luterlike eestlaste juures olnuvat A. W. Hupeli teatel veel 1777 katolikuaja pärandina austatud hobustejumal Jüri, tulejumal Laurits, kalajumal Peeter, tõbedejumal Toomas, nurganaiste jumalad Krööt ja Ann. Ajaga pühimuste kultus on tuhmunud ainult teatud kommete, ennustuste ja tähelepanekute täitmiseks kalendri tähtpäevadel.

13. HAIGUSED JA SURM.

Nn. „loomulikku“ surma vanadusenõtrusse primitiivne mõtteviis üldse ei mõista kujutella. Ka abstraktsõna „haigus“ tähendab õieti ainult haigeolu aega ja on alles läänemeresoome-aegne moodustus. Algselt kujuteldi haigust ja surma võor-

jõudude tungimiseks inimesse, kusjuures haiguse ja surma vahel polnud mingit põhimõttelist laadi vahet, vaid ainult jõukvantsi vahet: kui inimese oma jõud on tugevam kallaletungivast võorjõust, siis ta saab sellest jälle vabaks ja terveks, kui aga

„Ülendi ebajumal“ Hiumaal (lõhmus, mille õõnsusesse ohvrid pandud haiguste arstimiseks).

võorjõud on tugevam, siis see vallutab ja suretab inimese. Kes on need kallaletungivad võorjõud? — Tavaliselt need on ju selgesti teada: vaenlase relv või karu käpp veristab keha, nii et inimene sureb kohe või põeb mõnd aega jõukaotust, enne kui vabaneb võorjõu hävitavast mõjust; vesi uputab, haigestab, aga ka puhastab, arstib (s. t. annab lisajõudu), pikne lööb

maha, uss nõelab jne. Just niisama võivad haigestada ja suretada aga ka teised inimesed ja eriti veel surnute hinged, nagu see ilmnes juba tooni puhul (vt. lk. 31). Kehast või laibast irdund hinged tahavad suurendada oma jõudu ja püüavad hankida seda teiselt. Rõhutatagu, et seda püüdu ei ohjelda algselt mingid eetilised „hea” ja „kurja” mõõdupuud ega hinnangud. Surnute hinged tahavad jälle nii-öelda uuesti sündida ja siirduvad teistesse kehadesse, eriti hõlpsasti muidugi nõrgema hingejõuga kehadesse, nagu lastesse, putukaisse jne., kuid ka täiskasvanuise pahatihti. Kui inimene muutub järsku hoopis teisguseks, satub marru, hakkab märatsema või aga jääb segaseks, hajameelseks, nukrutsejaks (*haige* tähendabki võru-setu ja soome keeles just sellist „kurvameelset”) jne., siis ei arutatud vanasti mitte, mis temaga on juhtund, vaid küsiti kohe, kes nüüd siis temasse on tungind. Kristlik arusaam peab kallaletungijaid muidugi kuradi käsilaiks (vt. kurjast vaimust vaevamist, lk. 51), kuna varem need olid lihtsalt kaasinimesed või surnud. Ja kas praegugi veel vähe nähakse unesid elavaist ja surnud inimesist või mistahete muist olendest, kes tungivad magajale kuidagi kallale, teevad talle paha, painavad, piinavad, „pöörivad” südant, „valutavad” (s. t. teevad kibedaks ehk „valusaks”) pead, „põletavad” sees, „kõrvetavad” ihuliselki jne., — eks need nägemused ole puha konkreetset võõrjõud, irdhinged, kes tungivad vallutama magaja jõudu.

KOOLJAHADA ARSTIMINE.

Kah seosama arsti (Anu) vele naasele lõõnu kooljahada: kõik kihä olnu paistõt ku pakk. Küll oll tasutu ja kõikõ tett — ei api midägi. Viimäte, ku haigõ jo valgõs lännu ku koolja kunagi, saadi kah arvu, et seo haigus kooljast um nink nakati ku kooljahaigust arstma. Toon saman majan oll esi ilda aigu koolja olnu ja seost arvadiki haigus olõvat tulnu; selleperast võeti too seep ja viht, mingaga kooljat mõstu oll (kõk niisugudsõ asä pan-

das alalõ et häda kõrral hüä võtta olõsi), ja mõsti haigõt, mähidi koolja ündruk — miä küll jo üts kõrd mõst oll — haigõlõ pallä kihä ümbre; palutõdi too hii-rätt (nõnarätt), miä koolja lõvva all oll olnu ja kohe koolja verrine sülg oll pääle joosnu, arr ja lasti tood savvu haigõ kihä pääle. (Või olla, et sedä arr palutõdu rästi tuhkaki haigõlõ juvva anti, midä küll seletaja es ütle, ent sõski esi arvata või.) Seo arstmine olõvat hüäste mõonu ja haigõ saanu ruttu terves. — H. II 51, 449 (36) < Rõuge — P. Ruga (1894).

Sellist arusaama haigusest kajastab meil kõige ilmekamalt (*luu-*) *painaja* (ka *paine*, *painjas*, *painakas*, *painasjalg* jne.) ehk *tallaja*, *rõhuja*, *sõkkuja*, *patakas* jne.: see on teise inimese, harilikult elava, harvemini surnu, sootu harva koguni looma hingejõud, mis tuleb vaevama kas viha, kättemaksu, kadeduse või vastuarmu puuduse jne. pärast magajat ennast või selle loomi: „Luupaine olevat tõne inimene, kellel kade meel, et üleaedsele või piirimehel mõni ilus obene, lehm või pull om; et aga midagi muud tetä ei saa, sis käivät ta musta kassi näol ööse loomi sellän ja vaevavet neid nõnda kavva, kuni neil loomel, keda ta vaevas, hommiku vesi hernen karve otsan ollev” (Tarvastu). Selles lauses paljastuvad orirahva rikutud hinge alateadvuse pahad tungid teha halba teistele mitte ainult oma kasuks ja oma jõu suurendamiseks, vaid kasvõi ainult sellepärast, et kui oma elu pole hea, siis ärgu olgu seda ligimestelgi! Meie usundille algselt võõras ja mujalt lainatud motiiv on painamine *vas-tu oma tahmist*, kas „halva” või „äraneetud” hinge sundiva tungina: „Kord jõulu laupäev õhtu, kui kõik jõulupuu ümber rõemsad olnud, ütelnud peremehe kõige noorem tütar, seitsmeaastane: teil on rõemus jõulu laupäev õhtu, aga minul ei ole, mina pean Saaremaale ühte lehma minema tallama” (Tallinna). Kristlikus värvingus kujutellakse painajat õnnetut surma surnud või patuse hingena. Usundilooliselt kõige huvitavam painaja puhul on kujutelm, et hing irdub ihust painama mingi looma või eseme,

näit. ölekõrre, hargi jne. kujul ja et kõike, mida tehakse sellele esemelle, seda tehakse ka painava hinge kehale, — nii siis jällegi seesama loogika, mida oleme rõhutanud varem juba korduvalt ihu ja hinge vahetkordade puhul. Hinge ja nime vahetkorda (vt. lk. 46) selgitab õpetus: „Ja see peab ka ära kautama, kui saad ehk tead selle nime öelda, kes tallab” (Risti). Painajast vt. veel lk. 51 ja 52.

Ei ole imestada, et selliste arusaamade juures, kus elavad ja surnud võivad oma hingejõuga tuua haigust ja surma, hakatakse neid kartma, hakatakse üldse kahtlustama kõikjal aina hädaohtu ja pahatahtlust, olgu sõnas, pilgus, esemes või mistahte toimingus ja nägemuses. Sellises õhkkonnas tõuseb loomulikult tähtsaks isik, kel on võimeid ja vahendeid küll arstida ja aidata, küll aga ka haigestada ja suretada. Nõnda areneb nõidade ja nõiduse hirmuvalitsus. Oma haripunkti see saavutab meil naaberrahvaste mõjul moodi läind *lenda* ehk *rabanduse*, *labilööja* jne. „tegemises” ja „saatmises” võoraste inimeste ja loomade pihta. Selle õudselts julma kujutelmalahtetekohaks on õieti algeline mõtteviis: mida mina mõtlen ja nagu mina tahan, nõnda see ka teostub ja ongi! Ja inimese kurja südame võltsimatu enesepaljastus on, et see mõtleb, tahab, teeb aina paha ja halba.

LEDAJA SAATMINE JA TEGEMINE.

Kord elanud vanasti Uusna vallas, Viljandi ligidal, Jaaguri taludes Bula Jüri ja tema sulane Luki Jaan. Peremees Bula Jüri ja sulane Luki Jaan põle aga isikeskis sugugi hästi läbi saanud. Ükskord, see olnud jällegi kättemaksmise tõttu, lähnud sulane Luki Jaan jällegi salamahti aita, nagu ta iga kord siis teinud, kui tal kättemaksmine käsil olnud. Peremees Bula Jüri näinud seda ja jälle ruttu aida ukse taha kuulama ja järgi vaatama. Hakkanud viimati luku augu läbi vahtima. Luki Jaan teinud „lenda” valmis ja hüüdnud: „Lenda ja talu puunkule!” Peremees, kes seda kuulnud, kisendanud, kui lenda minema hakkanud: „Lenda ja Luki lamamale!”

Vaatama minnes leitudki Luki Jaani lammas surnud ja Bula Jüri punik olnud terve, kui ennegi. Lenda ja pidavat sellele loomale minema, kellele teda kiige viimati kästakse surma viima minevat. Nagu vanad inimesed kõnelevad, tehtavat „lenda” p i h l a k a p u u s t, järgmine: jala pikkuse puu otsad tehakse mõlemad teravad kui nõõlad, põletatakse tule pääl veel ära ja siis saadetakse nad minema. Loom, kellest sarnane „lenda” läbi käinud, sadavat kui välgust rabatud maha ja olla surnud, kuna „lenda” südamest, kuhu ta augu jätnudki, läbi lähnud. — H III 28, 183/6 (3) < Viljandi — Jüri Täht (1896).

LAPI NÕIA KATTEMAKS.

Korra läinud Muhulane metsa jahile. Näind ühes kohas ühe puu otsas kõik oksad tedresi täis ja tedrede keskel üks kotka moodi loom. Mees mõtlen, mis loom see ometi on, ma taha katsuda lasta. Lasknud ka ühe paugu, kohe langenud imeline loom puu otsast maha. Mees läinud juure vaatama, näind: puu all Lapimaa mees maas, kaherauaga püss seljas. Mees kokkunud kangesti ära, läind koju, rääkind isale. Isa ütelnud: „Sa tegid küll rumalast, et sa seda looma lasksid. see oli üks Lapimaa mees siit lindusid viimas. Nad on ju nii targad, et nad ennast lindudeks võivad muuta ja kaugele maale ära lenda (lennata). Sääls korjavad naad omale hulga lindusid ümber ja lindvad siis omale maale tagasi ja tapvad sääls neid siis üks haaval ära. Nüüd läheb ta sellegipärast ikka omale maale tagasi ja paneb säält kuuli tulema ja see tuleb otse sinu pihta, ole sa kohes tahad. Sellepärast tee nõnda: pane suur pada souna (sauna) vett täis ja mine isi sõnna varju ja ooda sõnni, kut kõlin paja põhjas kuulda on, siis võid sa säält üles touda ja lõvad (leiad) kuuli paja põhjast, kui sa vee ära kallad.” Poeg teind kohe sedasi, kuidas isa käskind. Saand natise aega paja varju istuda, olnudki varsti kõlin kuulda. Poeg toudend säält üles, teind paja veest tühjaks ja leind kuuli ka üles, nagu isa talle ede ütelnud. — EKS 44, 5/6 (2) < Jämaja, Torgu — H. Usin (1907).

Sedamööda, mida enam irdhinged iseseisvuvad vaimudeks, hakatakse ka haigusi kujutlema eri olenidena, kes pole mitte ainult surnute põhjustatud või nõidade tehtavad ja saadetavad, vaid kes esinevad hoopis iseseisvate vaimudena. Selliseist haigusvaimest eriti populaarsed on meil kaks: *katk* ja *külm tōbi* (põhja murdeis) ehk *hall* (lõuna pool, Saaremaal *viluhaigus*; setu *vauhk*, s. t. „vahva”

ja Kodavere raiooni *hork* on tekkinud viist vene *lichoradka* eeskujul). Hall on enam kui ükski muu haigus pärandand huvitavaid ja tihti õige omapäraseid reaalelust võrsund lugusid oma esinemisest ja kaitseabinõudest tema vastu. Ta tuleb sageli just *L a p i -* ehk *P õ h j a m a a l t* (põhjas arvatakse nimelt *s u r n u i d* asuvat, mis juhib halli algsele sidemelle surnutega); seal ta külvab endale *u b e* (oad ja hernerd on põline matuseroog ja juhivad jällegi sidemelle surnutega); ta *v e s t l e b* teiste haigusvaimetega, poeb *p u r u k ü b e m e n a* inimesse ja hakkab seda *v ä r i s t a m a* või käitleb haiget kui „halli” *h o b u s t*, kel ta ratsutab. Viimane on sakslasilt saadud motiiv, mida meil harilikult just ümberpöördukt on tõlgitsetud: haige ise ratsutab hallil haigushobusel. Venelaste eeskujul peetakse hallivaimet Heroodese tütardeks.

Kui hallil näikse veelgi selgeid sidemeid surnute ja nõidadega, siis juba täitsa iseseisev haigusvaim on *k a t k*, kes sõidab inimesena (tihti vanamoelises rõivastuses, kolmenurgeline kübar peas) ja liigub loomana (eriti kitsena, sadul seljas), linnuna (näit. kukena) või koguni mõne esemena (näit. lõngakerana), puudutab surmaleääratuid kepiga ja jätab tavaliselt ellu hällilapse emaga, juhusliku ärkvelolija või kellegi, kes matakas surnud maha, kuid laseb end ka nina-pidi vedada nagu halltõbigi ja põgeneb paraja vastuse eest (vt. sõna mõju, lk. 44). Üldiselt on *katk* meil alles ajaloolise aja sõdade ja taudide pärandatud usundiline suurus, selgesti saksa-rootsi ilmega ega ulatu terminoloogiliseltki mitte paganusaega, kuna ta puhkes Euroopas epideemiliselt teatavasti alles 1347.

KATK PÕGENEB NIME MAINIMISEL.

Akk um sääne nigu koolgi, kiä rahvast häütäs. Ütskõrra lätsi Sassi külä rahvas Jürimäele jüripäiva pidäma, kohe iks nelä vai viie külä rahvas kokko käve. Üts Kallastõ külä

mees läts ka sinnä minemä. Tee pääl tul'l üts meesterahvas vasta, antsakat moodu, nigu inne olõ-õs säänest nännü. Timä teret tõist niisama nariperäst, et „tere vana Akk, kohes sa läät?” A too-kõnõ mürähüt vasta: „Kost sa mu nimme tiiät?” Ni tõugas edesi. A mõnõ päävä peräst sai timä teedä, et suur kool ol'l vähä saäl pool, kohe Akk ol'l lännü. — H II 3, 550 < Setumaa (Vastseliina) — H. Prants (1888).

EESTI RAHVAS EI SURE SÕDADE EGA TÕBEDE KATTE.

Ennevanaste kui suurte sõdade järel mustsurm Eestimaal inimesi maha tapnud, läinud ta ka ühte sauna veel — tervel Eestimaal olid kõik teised inimesed ju surnud. Sellel saunamehel olid kaks väga ilusat last, poeg tema oma ja tütar tema sugulaste lapsuke, kes ise ära olivad surnud ja tütre tema juure kasvatada annud. Mees nägi, justkui mustsurm tuppa tuli. Tal oli väga kahju oma ilusaid lapsi musta surmale anda, ta pani oma käe laste peale ja hakkas haledaste paluma mustasurma, et ta tema lapsed elusse jätaks. Mustsurma meel sai väga haledaks mehe palve peale, jättis ta lapsed elusse, aga mehe enese tappis ära, läks mere jaare ja kadus ära. Neist kahest inimesest on pärast jälle kõik maa inimesi täis saanud. — H II 58, 208/9 (3) < Jüri — Jaan Saalverk (1896).

Haigusvaimudelle täitsa võrdne iseseisev vaim on lõpuks ka *s u r m*, kelle paralleelnimed (*kool*, *mustsurm*, *akk* jt.) seginevadki tihti katku ja muude haiguste nimetustega. Katku ja halli kombel kõnetleb ka surm inimesi ja *k u t s u b n e i d n i m e p i d i* (vrd. nimihinge vallutamist, lk. 47): „Kui enesedagi nimepidi hüütakse, ja sa vastu kostad, pead varsti ära surema, — see olema surm, kes hüüdis; kui sa aga vastu ei kosta, ei saa ta sulle midagi teha” (Palamuse). Küllap abstraheeritud surma-termin põlvneb juba eesti-soome ühisajast, kuigi meie rahvausk käsitleb surma nüüd täitsa kristlik-saksa *v i k a t i -* ja *l i i v a m e h e n a*, kelle nimedeks ongi Liiva Annus, Mulla Madis, Kalmu Kaarel, Toone Toomas, Kabeli Andrus. Nagu mujale meie usundisse nii siiaagi kristlik arusaam on surund oma *e e t i l i s e d n o r m i d*. Setud võrdlevad surma metsavahi

ja puuraiujaga: „Mõtsavaht korjas kõveraba puu ja kõik nähriku nink lakju ossega inne vällä ja lask maale rakko, ent surm korjas inne sirgema, õgvema ja parema puu vällä ja jätt sändse nähriku nink kõvera puu perrä; h ü a i n e m i s e l öö ta ruttu niigu t e r ä v ä v i k a h t i g a maale, nii et naa niigu magama uinuse ja kooldeh ka määnestki valli ei tunne; ent h a l v u i n e m i s i r a g o ta niigu n ü h r ü k i r v e g a, kavva ja aigu pite, suure valuga maaha, nii et naa kooldeh kui vaglakese vingerdase; k ü l l s u r m ä r r t u n d, kiä h ü ä e h k h a l v i n e m i n e o m, sändse viisiga vii ta teda ka siist ilmast vällä; hüä no'ks, kiä hüäste joud ellä, toole hüä s u r m a k e n e g i t u l e” (Vasteliina). Kuivõrd konkreetsana kujutellakse surmavaimu, näitab dr. Veske üleskirjutatud rahvalaul Viru rannikult:

Surma sõiti suoda müödä,
Taudi talvi-tiedä müödä,
Kimp oli seljäs kitse-luida,
Vakk oli seljäs varssa-luida.
Mina surma sõimajelin:
„Oh sina surma, musta kuube,
Taudi, katkenud kasuka,
Tapid eide, tapid taadi,
Päält võtid pää-vanema!
Jätid ullun uolimaie,
Nõtran nõuu võttamaie,
Pienen pidämä muretta!

Õpetatud E. Seltsi Toimetused VII:4 (1876),
25 < Viru-Nigula, Laheküla.

Täheldamist väärrib, et „s u r m”-sõna tõlgitseb rahvakeeles õige tihti ka konkreetset s u r n u t enast. Alatasasinev „s u r m a n ä g e m i s e” motiiv laseb oletada, et algsemaks kujutelmaks on olnudki siin lihtsalt h i n g e l a h k u m i n e e l a v a s t k e h a s t (vrd. lk. 39): „Kui keegi raskesti haige on, arvatakse seal ligidal ikka palju v i i r a s t u s i n ä g e m a ja öeldakse peale surma ikka: see oli aga tema

s u r m, muud ühti!” (Jüri). Kujutelmade arengut konkreetsest surnu hingest abstraktse surmani valgustab ka põhja-eestiline m a r d u s, kes klopib, kolistab, ketrab seinas (vt. lk. 61 j.) või kummitleb silmade ees ja ennustab sellega surma: „Mardus on see, kui inimest sial nähakse, kus teda mitte ei ole; marduse nägemine tähendab selle inimese surma, kelle mardust nähakse” (Rakvere). Siin paljastub ilmekalt i r d h i n g e -kujutelm: hing irdub ihust, teda nähakse või kuulatakse kuskil mujal, ja sellele järgneb ihu surm. Inimese irdhingest mardus on arenend kohati edasi ka inimese h a l d j a k s ehk „kaitseingliks”, nagu nüüd kristlikus sõnastuses öeldakse.

14. ELU PÄRAST SURMA.

„Kes seda teab, kus see va hinge põrmuke läheb!” ohkab keegi Hurda vanavarakogujaist abitult. Võib-olla peitub selles abitus ohkes siiski mälestus surnute põletamisest, mis vabastas hinge „p õ r m u k e s e”, s. t. konkreetse kübeme (vrd. „pisu”-hända, lk. 54) laibast ja võimaldas sel siirdumist kuhugi teise ilma või koguni erilisse s u r n u t e r i i k i, nagu oletasid germaanlased. Võib-olla on meiegi esivanemad arvand, et surnute hingepõrmukesed lendavad P õ h - j a - j a L a p i m a a l e (vrd. halli, lk. 98) või kuhugi l ä ä n d e (vrd. ütlust „päike läheb l o o j a” ehk „j u m a l i h e”, s. t. taevasse just surnute juurde, vt. lk. 86), nagu selliseist kujutelmadest on külluses pärimusi muil rahvail. Eesti muinasjuttudest leiame lisaks veel kirjeldusi surnute sõudmisest kuhugi kaugemale vee taha, kuna erilist surnutesaart meil väga vähe tuntakse. Praeguse andmestiku järgi otsustades näikse küll nii, et meil on üsna arenematta kujutelmad mingist surnuteriigist või „t e i s e s t i l m a s t”

(setudel „tooilm”), kõnelematta muidugi risti-
usu pardiisist ja põrgust. Veel vähem
põhjust on meil kõnelda mingist surnuteilma valitse-
vast jumalusest, kellena asjata on esiteldud
meil teiste rahvaste eeskujul küll Manat, küll Kalmu:
rahvapärane ainek ei paku selleks mingit usaldatav
tuge. Kuna perel või sugukonnal on oma eri matus-
paik, kalmistu, siis moodustavad selle asunikud
küll teatud kollektiivse terviku, kuid see pole
arenend meil veel mingiks organiseeritud surnuteii-
giks surnuid valitseva jumalusega eesotsas nagu ger-
maanlaste Odin Walhallas.

Muinaseestlase teadvuses surnu on jätkand
oma elu lihtsalt oma uues kodus,
s. t. hauas, hiies, kalmistul. Eesti surnuteusule nii ise-
loomustav on, et just haud, matuspaik ja surnu
sulavad isegi terminoloogiliselt alatasa ühte (vt.
lk. 30). Eriti huvitav ses mõttes on sõna hiis, mis
tähendab niihästi metsa kui ka selle asukat — kas
metsanurga inimest (vrd. hiidlane, it'u) või hoo-
pis metsas asuvat vaimu (vrd. hiiglane, hiis,
hiid), kes ristiusu mõjul on moondund tihti kura-
dik s. Algupäraselt see vaim võib olla niihästi hiie
hing, haldjas, kui ka hiide toodud surnu. Nii
näit. kõneldakse hiie teeradadest ja jälgedest, millele
sattunu haigestub või eksib (vt. lk. 38, 79). Huvitav
on A. Olariuse teade 1633, et eestlased valivad teatud
puud, eriti mäekinkudel, karsivad need kuni ladvani
paljaks, seovad neile punaseid paelu ja esitavad nende
all oma palveid ja soove. Hiie puud, kivid ja allikad
on suureks jõukeskuseks, kuhu tuuakse ohvreid ja
kus käiakse haigusi arstimas: „Mõned pikad oastad
tagasi oli Kukeveres ohaka-a'as vana põline kuusk;
selle puu juure viind vanad inimesed igast uude se-
viljast hiidele; seda puud peeti pühaks, ei teda
raietud ega puutund tasse keegi; nüid on ta ise maha

langenud ja nooremad ei pia tast enam lugu; Oja kü-
las on hiie-kivi, kelle kõrgel turjal vanal aal
hiidele ohverdati, ja vanad hallid pead püiavad teda
veel nüidki austada; nõnna on hiiepuud ja kivisi mit-
mes kohas ja on mõnda kõrgemat kohta, kus vanal aal
hiidele ohverdati” (Ambla). Puude, kivide
ja veekogude kultus on arenend meil pea-
miselt germaani mõjul ja siin peitub ilmsesti ka sur-
nutekultuse järgi: surnute hinged siirduvad kalmistu
puisse, kividesse ja allikaisse, mis saavad seega erilist
jõudu ja võimeid arstida, liikuda kohast kohta jne.
„Hiiepuud” on lihtsalt hingepuud (vrd. pelge-
varjupuid, lk. 33), „hiiekivid” on kalmekivid,
vared, mille alla on maetud surnud, „hiiealli-
kad” on varustatud surnute jõuga (vrd. surnupes-
vett, lk. 74), „hiidne aeg” on muinasaeg, s. t.
surnud esivanemate elamise aeg.

HIIEPUIST JA -ALLIKAIST.

Lied ise on meie pool täitsa kadunud; neist pole muud kui
paljad kohanimed veel rahva suus liikumas. Liedest arvatasse,
et need enne nimised olnd ja ühest teise käind ja
liikund, aga ikka nenda, et keegi inimene seda ei ole näind. Näi-
tuseks paar väikest lookest. — Enge vallas Lehtmetsa külas olnd
umbes 65. aasta eest veel kaks vana iiepuud kasvamas, mis
selle läbi viimaks ära kuivand ja otsa saand, et vallatundad
karjalapsed neid paljaks koorind. Need ei olla mitte algu-
sest seal kohtas kasvanud, vaid üks kord ööse äkiste sinna sün-
dind. Neid olnd neli öde. Kaks öde jäend neist Laua-
saare (Audru kihelkondas Jõepe vallas, umbes 30 versta enne
nimetatud kohast kaugel) mäele maha. Seal olla inimesed neid
näinud üksteisega jumalaga jätvat. Aga kost nad
sinna tulnud, seda ei teata. — Teine sarnane rändav iiepuu olnd
Nurtu vallas Oese külas. Esite kasvand ta üsna küla ligidal põllu
ääres. Aega mööda hakkand küla rahvas aga märkama, et puu
ikka enam ja enam metsa poole nihkund, kunni ta viimaks metsa
puude sekka üsna ära kalund. Aga see nihkumine sündind ikka
niisugusel ajal, kus inimesi nägemas ei ole olnd. ¹⁾

¹⁾ Motiiv hiiepuu rännust kajastub juba Läti Hendriku tea-
tes Tarapita lennust Virust Saaremaale.

Iiehallikate veel arvatud suur terveks tegemise võim olevat. Sellepärast käind inimesed ligidast kui kaugelt, kellel aga kedagi viga või häda olnd, endid iiehallikal pesemas. Aga ainult siis olnd tervist loota, kui midagi v a l g e t saand hallikasse visatud, ninda kui hõbevalget, üheksat sugu vilja teri ja muud. — Ka surnute üle otsitud veel iiehallika veest otsust, kas nad patused ehk ilma patuta olnud. See sündind järgmisel viisil: surnu saanud istukili pandud ning püha hallika v e t t p ä h e k a l l a t u d. Kui nüid vesi ria kaupa mööda keha maha jooksnud, siis arvatud surnu hing õ n n i s olevat. Kui aga vesi lausa üle keha maha langend, siis olnd teada, et hing hukka läheb. — H II 20, 385/6 (3) < Pä-Jaagupi — J. Reinson (1889).

RAHAKOGUMISE ANUMAD OHVRIAIDADES.

Kõnnu küläh om vanal ajal kats p ü h ä a i d a o l n u, tõine aid om tõisen külä veeren olnu. Neil kate vana rahva pühä paigal om ümbergune aid ümbre tettu. Ja sinna ommava kiik külä rohvas omi a n d i t v i i n u v a. Ne paiga ommava külä rahvas niida pühäs pidanuva, et neide aido sisse es tohtnu ü t s k i o m a j a l g a p i s t a. See arvati selle kiike suurembast patust, kes seda pühä paika oles r o j a s t a n u, ja selleperast oliva ka neil paikadele kõva aia ümbre tettu, niida et neid ütski patune es või puttu. Ja kes oma andet tahtsi sinna pühä aida viia, see pidi oma ande, mes temal oli, üle aia sisse pandma. Ja neide aido sisse korjati kiiksugust varantust.

Mõlembin aien olli üts r a h a k o r j a m i s e a n u m ehk üts puu mold, vana aegse anoma, molli sarnane. Senna molli sisse pilluti üle aia vask raha tükkä. Ja mõni kõrd om see mold r a h a v e e r i n i t ä ü s o l n u ja ütski inemise käsi ei tohtnu neid andit säält pühäst aiaist ä r ä m i n n a v o t m a. Kes sedä oles julgenu tetä, see oles pidänu senna samma paika k o o l m a. Seeperäst ei julgenu sedä ka ütski tetä, seeperäst jäie see varandus kiik aien puutumada, niida kuis temä pühä aida oli pantu.

Ja viimate kui nee, kes pühä aida seda varandust oliva korjanuva, ä r ä kooliva ja uus rahva selts asemele tuli, kes enämb neist pühä aiaist palju lugu ei pidänu, viimate leieva k a t s k i i k e j u l g e m b a m e e s t k ü l ä n k o k k o ja ütliva teistele, kes pelgliko oliva pühä aida minemast. Nee kats meest lätsiva aida ja võtiva raha kiike molliga aiaist välja ja j a o d i v a k ü l ä r a h v a k e s k e l n e e v e i k o r a h a t ü k i ä r ä. Ja tost päivast saadik kadosiva nee mõlemba pühä aia üte kõrraga ä r ä ja ei ole meie põlve rahval muud perrä jäänu kui üts mäletus, mis veel mõni vana inimene kõnelas, kes neide pühä

aidade lugu omi vanembiide käest om kuulnu, ja mis pea ka saap kaduma. Seeperast ole mina püüdnu neid kokko korjata vana rahva suust. — EKS 8° 5, 533/8 (11) < Räpina, Kõnno külä, Miko talu — Jakob Jagomann (1876).

Rahvalauludes esineb mõnikord harva ka surnute asukoha nimetusena *h i i e l a*, peamiselt paralleelvärsina *toonela* kõrval vaeslapse-laulus:

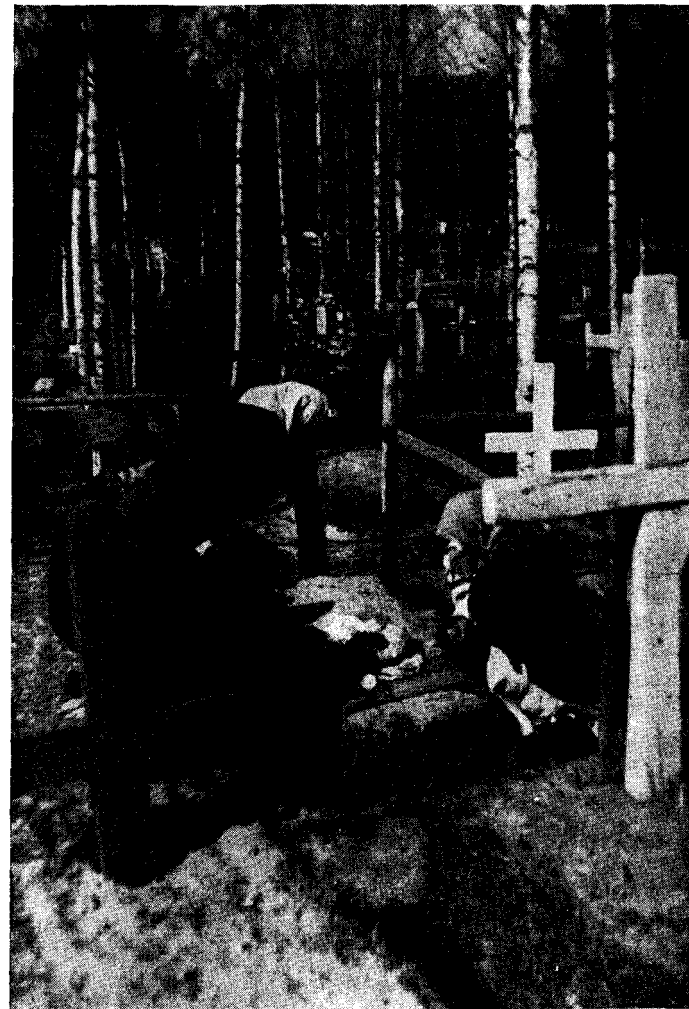
Eile olin *h i i e l a s s a*,
tunaeile *toonela s s a*,
käisin ema *h a u a* pealla.

Hiiela kõrval veelgi ebarahvapärasem asulanimetuse on *ma n a l a*, mille kõrval esineb surnunimetuse *m a (a) n a l a n e* (vt. lhk 61), kuna abstraheeritud *M a (a) n a ' t* mingi erilise surnuteilmal jumalusena eesti usundis vist küll kunagi pole eksisteerinud (see luulekuju puhkeb õitsele õieti alles soome hilisemas rahvaluules). Võib-olla on kogu see sõnapere meil ainult soome lain, mis pole siin kunagi rahvapärasem olnud. On oletatud, et manalane tähendab algselt „maa-alust“, s. t. maa alla hauda maetud surnut, kuid keelemehed ei taha seda ühendust õigeks pidada. Igatahes on aga väljaspool kahtlust, et *maa - a l u s t e*-kujutelm meie surnuteusundis teatud osa etendab, kuigi see on ilmne lain germaanlasilt ja kajastab enam muinasgermaani kui muinaseesti arvamusi hauatagusest elust. Neil maa-aluseil on oma *t ä i e s t i v ä l j a k u j u n e n d e l u k o r r a l d u s*: nende „eided“ ketravad ja kerivad (vt. lk. 62), laulavad ja nutavad, nende „sepad“ taovad tiks-tiks-tiks, neil on oma kingsepad, rätsepad, puusepad, oma kuningad ja kannupoisid, oma majapidamine ja asulad, karjad ja varandused, teerajad ja koguni riigipiirid; nad peavad ristseid, pulmi, matuseid, kutsuvad maapealseidki oma manu, aitavad häid ja karistavad halbu jne. Selles „maa-alused“ on meil küll otsani germaani im-

port, kes on jõudnud Eestisse osalt esiajaloolisel, osalt alles kristlikul ajal koos saksa (ja küllap paralleelselt ka rootsi) ebaus, muistendite ja muinasjuttudega. Kokkupuutekohti eesti surnuteusuga on neil niivõrd, kui võrd nad oma tiksumise, ketramise ja sepatööga surma ennustavad, teeradadega ära eksitavad või nahahaigust põhjustavad, mis eestis sama nime kannab ja samanimelise heinaga arstitav on (mailase-rohi).

Germaanlaste usundille nii iseloomustav on valdavaks arenend riigi-idee kõikjal. Nagu siin maises elus nende ühiskondlik korraldus on jõudnud vormuda riigiks oma valitsejate ja kuningatega seisustele ja seadustega, nii on kristalliseerund neil ka oma jumalateriik, hiiduteriik, surnuteriik. Nagu maises elus nende sangarid ja kuningad tungivad võitlema ja vallutama teisi, sama vallutus- ja võitlustungi kajastab ka nende usund. Soomeugrilaste veri on sootu rahulikum ja passiivsem — see ei tungi vallutama ega riike rajama ei siin, ei teises ilmas. Kui siiski germaanlaste käsitlelu hauatagusest elust on soodustand surnuteriigi-kujutelma süvenemist eestlaste teadvuses, siis kõige enam sellele võiks mõelda *toonela*-termini puhul. Meie rahvalaulikud on seletand küll toonelatki ainult surnute matuspaigaks, s. t. lihtsalt *kalmis* — kus, kuid mõnikord jääb ikkagi ebamäärasemaks ja fantaasiavabamaks, kus ja milline see õieti on. Ometi on toonela meil kaunis võõras (tuttav ainult Virus) ja kajastab ka mõningaid soome mõjusid.

Kindlasti eestipärane on aga selle kõrval derivaadi põhisona *toon*, mis esineb Ida-Eestis Virust Setuni (nii siis samal alal, mis on tüüpiline just viikingite mõjustuse levingulle) ja mida, kui just väga tahetakse, tõesti võidaks pidada mingiks surnute jumaluseni küündivaks nimeks, keda rahvalaules ümbritseb terve kodakondsete pere: Toone neid, naised, lapsed, poeg, tütar, minia, koguni onupoeg, isand, emand (ka „vana

Setu nutunaised surnut haul toitudega kostitamas
ja „ikmisega” mälestamas.

Tooni" ise). Kui vaenelaps ema haua palub ema üles tõusta, siis vastab see keelduvalt:

Mull om kolmi hoitijat:
toonipõiga pähütsen,
toonitütar jalotsin,
vanatoonivaihe'el,
kenä tooni keske'el —
ilm sinno esi avitagu,
kallis Looja kanna hool!

Edasi figureerivad rahvalaules Toone tuli, tare, nurm, niit, vainu, uulits, hobu, ratsu, täkk, kari, koe-rad, kured, käod, kuked jne. Ema surma leinavalle vaeslapsele lendab sülle tsirgukene (see rahvusvaheline hingeloom ja sõnumetooja teisest ilmast) ja laulab:

Imä sull pühi Tooni murro,
(ime laabõ Maana lasta,)
imä tege Tooni tulda,
imä so kand nüüd Kalmu vett.

Need rahvalaulude luulepildid meelitavad muidugi paralleele tõmbama germaani surnuteilma käsitlelust ja oletama Toonis mingit kasvõi isegi surnutejumala Odini kauget kajastust. Ligemal vaatlusel selgub ometi, et isegi tooni-kujutelm algseks lähtekohaks pole jällegi muud midagi kui ainult surnu ise. Sinnapoole viitavad juba nimetused „toonisärk” (s. t. surnusärk, vrd. „kalmukindad”) ja „tooneluu” ehk „kooljaluu” (vrd. läti vel’u kauls = „surnuluu”; vrd. ka „maras, maraski, maraskikest”, s. t. surnuks ehk „maraskili” kriimustund nahk). Tooni tare, nurm, niit, hobu, kari jne. peegeldavad lihtsalt põlist arusaama hauataguse elu jätkumisest täitsa samasugusena maisele: surnu magab, sööb, künnab, tarvitab riistu, loomi jne. Toonitütred, samuti nagu kalmuneid ja hiieneitsid ei ole arenend küll kuidagi germaani fylgiate (vt. lk. 33) või valküüride kujutelmaks, vaid on lihtsalt sugukon-

na naissurnud, kuna „vanatoonii” ise on surnud esiisa oma laste keskel ja toonela on algselt tema asula, s. t. haud, kalmistu, hiis.

Nii eesti oma ainekui ka sugurahvaste võrdlusmaterjal sunnivad meid järeldama, et eesti algupärase surnuteusukujutelmade ainsaks primaarseks lähtekohaks on surnu ise oma hinge, laiba ja asukohaga. Sugulussuhted seovad teda elavatega, kes hoolitsevad, et tema elu võiks normaalselt jätkuda. Talle on pandud kaasa hilja ajani (ja miniatuuris pannakse veel praegugi) toitu, rõivaid, esemeid, tarberiistu, millele seltsivad ehted ja raha. Juba surnus ja tema pärisosas peituv jõu hädahohtlikkus kohustab elavaid hoolkandele surnu heaolu ette, et vältida selle jõu vaenlikku pahategemist ja saavutada parem lisajõudu ja abi (vt. lk. 26, 94). Lihtsalt hirm kahju ette ja lootus kasule tekitavad surnute kultuse, mis läbi aastatuhandete areneb vägevaks sugukondi ja hõime koos pidavaks, olevat minevassega konservatiivselt siduvaks teguriks. Juba inimese siirdumist teise ellu „hinguselle” pühitsetakse matussöömin-guga, millest lahkunu hing võtab ise ka osa. Liivlased jutustavad koguni, et surnud (algselt küllap sugukonna surnud) tulevad oma uue kaaslaste matusrongile isegi vastu, igaüks ratsa sel loomal, kes tema peiedeks tapetud (Eestis seda ei teata). Vist vanimaid eesti pühi üldse on surnute mälestamine sügisel närbumise ja kolletumise, s. t. loodusegi „suremise” ajal (mordvas kevadel, lapis kesktalvel; obugrilased sellist mälestusaega ei tunnegi). Oktoober, see ongi rahvakeeles „surnute kuu”, kus mälestatakse lahkunuid ja kostitatakse neid „uudsega”. Aega miiklipäeva ja märdipäeva vahel (ligemas määritelus ja kestvuses on mitmeid kõikuvusi) kutsutakse hiing e-

d e a e g (Viru rannikul *jaoaeg*), mil liiklevad surnud ehk „hinged”. Tähelepanu väärib, et hingi ei kutsuta sel puhul mitte kunagi „vaimudeks”: hingedeae on v a n e m kui vaim-sõna areng kehatuks olen-diks. Kitsama pere- ja külakondliku surnute hoolekande korval korraldatakse aegajalt ka l a i e m a - l a t u s l i k k e t õ i v u - ja a n n i p ä e v i , eriti veel, kui mõne erakordse loodusõnnetuse või välissündmuse puhul on vaja liita kogu hõimu elavate ja surnud põlvete jõud üheks tugevaks, vastupanu-võimeliseks tervikuks.

HINGEDEAEG.

See on harras ja pühalik aeg, kus kõik elavad on üllalt ja siiralt meelestatud, looduski on vaikne ja sume. Hämaralt mäletatakse, et siis „hinged” kolm päeva niidavad, kolm päeva võtavad loogu ja kolm päeva lõikavad (Pä-Jaaguپی). Tavalisem on kristliku aja seletus, et siis sajab taevast ingleid. Täitsa elavana on püsind kujutelm, et siis hinged tulevad koju o m a s t e m a n u v õ õ r s i l e . Pereisa võtab „külalised” lahti uksi vastu, tervitab ja palub süüa. Söögiks pakutakse paremaid toite, mida sügisel lõikuse ja loomadetapu ajal on: värsket liha, kopsu-maksa, soolikaid, kanakintsu, leent, kääke, putru, kohupiima, leiba, kartuleid, õlut ja üldse „u u d s e t”. Pere-naine käib ümber söögilaua, liigutab lusikaid ja toite, meelitat hingekesi võimalikult kauem süüa, ja alles pärast seda tulevad elavad pereliikmed ise seina veerest (või väljast sisse) laua manu süüa. Kogu hingedeajal või vähemalt nn. „hingeõhtuil” (tavaliselt laupäeviti, aga ka esmaspäeviti ja neljapäeviti) tehakse nendega juttu, hüütakse nimepidi, küsitellakse ja kõneldakse oma elust, hoitakse tare puhas ja tühi, pannakse toitu ööseks lauale või jäetakse vähemalt sööginõud kaanteta lahti, et hinged pääseksid ligi. Tavalisemalt kui lauale viiakse hingedelle toitu „tare-otsale”, lakka laudile, reheparsile või sauna. Kui toitu ei viida, siis on nuttu kuulda ja kättemaksu karta. Hingede ä r a s a a t - m i s e l k ö e t u d neile ka sauna ja pandud lavale vett, seepi ja vihad valmis (salaja käidud hingede vihtlemist vaatamas ja nähtud palju halle kanu vee ümber rõõmsalt vastistas). Lahkumiseks tapetud neile tingimatta mingi „hingeline”, kui mitte muud, siis kas või kanagi. Hingi saadetud ära käterätiga lehvitades, antud neile pastlapaelu kaasa, tänatud külastamise eest, palutud leppida pakutuga, kutsutud tulevaks aastaks taas külla,

saadetud terviseid tuttavale ja mindud neid poolele teele „koju”, s. t. hauda saatma. Th. Hjärne lisab oma kroonikas (17. saj.), et hingede ärasaatmisel peremees raiund künnisel p e e r u p o o - l e k s ja palund hingi t e e d m õ ö d a minna, mitte üle rukkipollu. Kui peremees hingi ärasaatmisel n ä g e v a t , pida-vat ta samal aastal surema.

Katoliku ajal hingedepäev on kinnistatud teatud tähtpäevale (2. XI), mil majaisa katab saunas laua, kutsub kõik surnud

Setud kalmistul surnuid mälestamas.

sugulased niipalju kui mäletab nimepidi süüa ja saadab nad pärast taas minema, paludes põllule ja niidule mitte äpardust sünnitada. Surnute päevaks on saand (skandinaavia eeskujul) sageli ka j õ u l u - või v a n a - a a s t a - õ ö (eriti saartel ja Lääne-Eestis), mil majaisa peale pere magamaminekut avab kõik ukse ja palub surnud külalised, sugulased ja tuttavad, nimepidi lauda, kus ta süöb ise ja kostitab oma nägematuide kaaslasigi „sööge, jooge”, paludes neilt ärasaatmisel karjakaitset. Saartel teatakse isegi erilise suure leiva tegemist surnuile, mida pakutud neile nääriööil elavate magades ja mis tuletab juba elavalt

meelde rootsipäraseid jõulupukke ja -orikaid. K r a a s n a asunduse eestlased „ülendavad” hingi l i h a v õ t t e p ü h a hommikul, mil õues värava ees kaetakse laudlina roogadega ja pereinaine palub hinged sööma: „Tulke mu sõzar (nimi). mu ezä (nimi) jne. Tulke ezi, nii võtke oma ladvõkõz, tulke me söögi manu, nii joogi manu! Ma kutsu teid hüäl meelel, helled süämel; teile inne anna, peräh ezi võta. Är vihaku, är vitsaku mu karja tõbrast, mu kündü, külbü; laske kari kazuma, nii vili vinnima! Võtke siz, ku ma kutsu (kutsumata ärge võtke!)” Siis vaikib paluja, kuni hinged söövad, ja saadab nad pärast taas ära: „Minke te är, saage nu söönü, nii joonu! Minke sinna, kohe te olete viidiü, omma paika är egauits, ladvõkõz võtke käe perrä, minke är!”

Kristlikus atmosfääris surnute toimine on kantud osalt ülevaestele ja kerjuseile. Mulgimaal taas käivad poisid-tüdrukud valgeis rõivais talust tallu, mida kutsutakse „hingede käimiseks”; neile pakutakse süüa ja ohatakse: „Söödaks ka Jeesus minu ärasurnud sugulaste hingi nõnda!” Kuid sellise moderniseerumise kõrval on säilund rahvamälus ka veel teateid hingedele toidu viimisest põlisele ohvipaigule — kivivarele ja hiide, s. t. surnute eneste asupaika. Kehtna vallas mäletatakse niinepuud, mida hingepuuks nimetatud ja mida vallarahvas hingedepäeval käind kumardamas; sel päeval olnud ainult paar inimest kodus vahiks, et hinged elumajja ei tuleks, teine valvand taas põllul, et hinged viljaõnne ära ei viiks. Edasi mäletatakse paiguti, et hingedeajal viidud hauale vett: las janused saagu juua. Ja S e t u s lähevad veel siimaani sugulased hulgakesi koos kalmistulle oma armsate lahkunute manu „kostile”. Surnuaial pühitakse saunavihaga mööda haudu „hõimu-sugu” kokku, siis istutakse kõige armsama kalmu manu, kaetakse seal laud-haud ja hakatakse sööma, mälestades enne hauas-olijaid. Pärast sööki tsusatakse mõni lihatickk kääpa veere alla ja valatakse tops viina ristile. Siis tullakse koju tagasi ja tuuakse koduseilegi „kalmist kallit tervüisi”.

Sellega olemegi jõudnud vanema lademeni: surnu matmis-sööming ja sellest väljavõrsund mälestussööming toimub algselt surnu kodus, haul. Vastavaid teateid on juba keskajast: nii näit. kaevatakse kirikupäeval Riias 1428, et eestlased peavad tihti kirikuis ja kalmistuil söömapidusid surnuile. Ja ainult aimata veel võime sugurahvaste kaudseil paralleelidel, kui suurejoonelised olid need tsentralse tähtsusega pühad muistsel iseseisvuse ajal, kus neil ei olnud ainult usundiline, vaid kindlasti ka laiaulatuslik ühiskondlik tähendus sugu- ja hõimkonna kogunemisena ühiselle koosolule.

Hingedeaja pärimused ei huvita meid ainult usundilooliselt, vaid samuti ka rahvapsühholoogiliselt: nendest hoovab elutundeliselt nii omapärast armastust omaste ja kodu vastu, nende kaudu võime aimata oma esivanemate usku hingesse, remattusesse mitte iga isiku üksihinge, vaid niiütelda hõimu hinget kui põlvest põlve päsiiva vaimujõu kaudu. Setumaa kõrval üheks eesti algupärase vaimukultuuri parimaks säilitajaks on olnud Mulgimaa, mille elutunne ja usuline maailmavaade veel 19. sajandil kajastas klassiliselt soomeugrilaste läbi aastatuhandete stabiilseks ja imeteldavalt elujõuliseks vormund vaimsust.

OMASTE KÜLASTAMINE HINGEDEAJAL.

O latseke, latseke! Mis nüüd tõisel tõise rikkusest kasu! Sugulased ei tunne enam sugulast, ei lää tõine tõist aastal aal vaatama. Iga üks täidab ennast, elab enese ette. Kui olin noor, tuli rannakäija kodu — kohe saadeti naabritele värskeid räimi, kutsuti sugulased kokku sööma. Või tapeti midagi ära — jälle käsk järgi: Tulge nüüd! Kes sugulastest-sõbradest kutsumata jäi või kes tulemata jäi — koos olime puha! Tapeti sikkake või oinake — üle ei jäänud ühti, meel oli hea, kui igale ühele anda said. Viisin ikka ukukivile ja andsin ahervarele, võtsin hingekesed iluste vastu. Murrul, säälm me käisime kõige rohkem. Vanaisa tegi pühade aaks õlut ja mini Anu — see oli lahe! Sai mõni nädal — juba jälle: tulge Murrule! Käisivad meil ja muil kah poolba õhtu kokku, pühapä igaüks omale poole.

Kutsuti kord jälle Murrule. Sain varemalt minema. Anu oli parajaste paa koogu otsast maha võtnud. Oh sa heldeke, tal kadunud oli neid pisukegi palju — ku nad kükitasivad kõik ümber paa ringi kilavate silmade ja määrinud hammekestega! „Ole terve, Marike, et juba tuled!” hüüdis Anu ennega jala tarre saim. „Viska suuremad rõõvad ära, tule appi välja tõstma! Mingi ’nd ikka, minge ’nd hundikutsikakesed kaugemale!” tõrjub ta lapsi: „küll ma annan teile ka kaeda, võide siit kõhutäit saada, panen pudru lammese. Mari, anna ’nd säält laudilt kausike — hingekesed nutsi v a d eile ööse nii haleste, ei tulnud mul uni päale, panen nende jaoks kah. Kui tulivad, ei olnud toitu puutunud ühti. Tõin siis ära: küllap nad vist siis veel siia ei olnud jõudnud.” — „Ma viin ära?” küsisin ma ennast abiks pakkudes. — „Ei, ära vii

sina," keelab Anu: „Karu perenaine käskinud tüdrukul viia. See läinud ka üles, jäänud redeli viimse pulgale seisma, pannud kausi üles ja ütelnud: Tulge sööma, hingekesed! siin on rahukesi-jalakesi, kaksa ja kakked. — Kas väits ka on? küsinud jäme hää ja tüdruk ehmatanud nii, et ülevest maha kukkunud. Jumal hoitku kuulmast ja nägemast! Neile peab ikka perenaine andma.”

Oli paast välja tõstetud, said lapsed raasike ära, võttis särki selga, kutsus mind: „Läame välja kõnma!” Ise pistis kausikese hõlma alla. Ma sain kohe aru, ei teinud aga teadvaks — näis kas mulle ütleb? Ei salganud kedagi, ütleb: „Läame läbi kuusiku — sääloommahan. Mineva kord jäi ilma: siis käisin arukaasikus (ukukivil). Või iga kord teda ilma võid jätta! Kui pääle eilää, siis ta midagi teha ei saa, aga hoiad ise küll ära — elaja loom puutub ikka kogemata pääle. Hans oli küll suure vare pääle teinud, aga mineval suil ikka oli poisikse roju lehmale koerad pääle ajanud, jooksnud säält üle ja piima ei saanud kõige kibedamal heina aal enam kedagi! Saab (ande) ära, siis ei puutu kah.” Põld, kivi hunik — muud midagi, mitte murulaukagi ei kasvanud tühja peal. Anu viskas kaugelt andevarele, lausus: „Ma too sulle oma käega — ära võta oma väega!” Siis tulime oma teed — või siis kurja juures mõni kumardab või põlvili laseb nagu uku kivil, mis püha on nagu altar kirikus.

Suur osa sugulasi ootasivad juba meid. Oh sa taevas, see lammas läks kui lõhnast! Saatis sanna uksele, andis sulaste naistele, 13 hinge oli neid ise, 8 paari oli meid suuri sugulasi, kus siis veel lapsed, ega neidki keegi tohtind koju jätta! Õpetati ikka: „Tulge te kõik, tulge kõik! ärge lapsi kodu jätke!” Meid oli kui pulm, aga kus Anu! Tal ei ole süda veel rahu: öde Els on veel tulemata. „Mis ta küll peaks viibima? Teised ammu siin. Enne oli ikka esimeste seas, täna ei jõua ega jõua teist ära oota!” kaebab ta ühte soodu õue vaatama käies: „Kui ta küll täna ei tulegi!” Ja Anu on valmis selle mõtte juures kahju tundel nutma hakkama. Niisama ärevuses oleme meie kõik. Sää! — vankri põrin! Anu tormab õue, meie jälle — Elts on oma mehega tulnud, särki siilu sees hoiab ta kaht poistest puudunud. Rõõm oleks rikutud olnud, nüüd aga tarre, käki kohe kätte! Õled olid põrandal. Ajasime juttu ja tegime nalja, söime värsket.

Viimaks tõi vanaisa meetonni välja, pani keset tare maha: „Tulge, omatsekused, võtke! Kes teab, kas veel kõik korraks kokku saame. Vaest kaon ma ära. Tulge te mind ikka vaatama — haua künkale kah!” Kudas me kõik armu ja haledusega vanaisa ümber kogusime, mett söime ja pisaraid vala-

sime, vanaisa hinge iga sügise sööta lubasime... Kosutavad olivad need õhtud, kus sa kõik hinge päält ära kõnelda ja ära anda said. — E 42736/40 (2) < Tarvastu — Liisa Purk (1902).

Äsjaesitatud kirjeldus aitab meil sisse elada elutundes ja vaimukultuuri, mis iseloomustas veel 19. sajandi Mulgimaad, sedasama heatahtlusest, abivalmidusest ja hõimukollektivismist läbiimbund Mulgimaad, millele heidetakse nüüd nii sagedasti ette isemeelsust ja jonni, uhkust ja upsakust, aristokraaditsevat eraklust ja hoolimattust vähemate vendade vastu. Aga kas ei ole alles uueaegsed võõrad mõjud ja junkurlikud eeskujud osaliselt haigestand Mulgimaa elutunnet kahe-kolme viimase sugupõlve kestel ja kas tõesti see haigestumine peaks progresseeruma degeneratsiooniks või koguni väljasuremise poole? Mulgimaa elutunde oma ja ürgne põhi seevastu on olnud elujõuline läbi aastatuhandete säilitama ja õilistama eesti vaimsust, mis väariks vist tõesti rahvusliku kasvatus ja hinge-ravi abil elustamist ka veel tulevase, vaimselt iseseisva Eesti jaoks.

15. MINEVIKU ÕPETUS TULEVIKULE.

Eelpool on teadlikult hingedeaga üksikasjalikumalt käsitletud, et maalida sellega elavamalt pilti mitte ainult muinaseestlaste surma-probleemist arusaamise ja surnuile suhtumise kohta üksi, vaid ka kogu elukäsitusest ja usundi põhituumast üldse: elu loomulik ja orgaaniline jätkumine hoolimatta väliseist muutustest, olevase sõltuvus minevasest, veresuguluse kõikehaarav ühtekuuluvusetunne ja sellest väljavõrsund harras esivanemate kultus — siin on muinaseestlase elufilosoofia, teotsemiseetika ja konkreetsete vahetõrde loomise baas, mida täiendab veel suhtumises

looduselle rõhutatud inimese ja looduse samaväärsuse printsiip ja vastavalt sellele ka tugev ja hell ühtekuuluvusetunne kogu loodusega. Mitte hea ega kurja, vaid enam pehmemeelse sobivuse, leplikkuse ja karske puhtuse ¹⁾ printsiibil baseerub eestiline eetika. Selle harmoonilise mõtteviisi ja elutunde *d e g e n e e r u m i s e k s* võib nimetada neid kristlikke orjaaja sajandeid, kus lugupidav suhtumine loodusele ja kaasinimesele moondub keskaja maagia ja nõiakunsti tõttu, moondub isegi suhe surnuile keskaja kiriku ja eetika tõttu: kõik muutub aina roojasemaks, halvemaks ja pahatahtlikumaks, tähelepanu kiindub otse haiglaselt igasugu kurjale ja tagedalle.

Nagu looduseaustuse lämmatavad võõrsilt lainatud kratid ja puugid, nõidus ja ekspluateerimistung, nii ka surnuteilma keskseks kujuk *k o d u - k ä i j a*. Kuigi kodukäimise idee iseendast on põlisvana, siis praeguse sisu see saab siiski alles germaani rahvaste Wiedergängeri mõjul. See on aja ja arusaamade muutust tüüpiliselt paljastav kontrast: heatahtlikud ja abivalmid „hinged” (keda ei kutsuta kunagi veel „vaimudeks”) tulevad elavate sugulaste palvel koju külla, pahatahtlikud kodukäijad aga (ja need on saksa mõjul juba aina „vaimud”) tulevad palumatta külalistena omade ja võõraste manu kolistama, lõhkuma, purustama, vaevama, rõhuma, kägistama, lühidalt — *h ä v i t a m a e l u*. Siin ei ole enam palju jälgi sugulustundest, vaid surnu areneb siin absoluutselt ainult pahategevaks olendiks, kes ligineb oma laadilt ristiusu suurimale impordile *k u r a d i l l e*, kellega ta ongi alatasa seginend ja ühte suland. Sama iseloomustav on kuristik mõlema surnutüübi kohtlemises: hingede südamliku vastuvõtu ja ärasaadu kõrval otsitakse teiselt poolt meeleheitlikult igasugu aina julme-

¹⁾ Eht eestiline asjade, tegude ja inimeste hinnang on: see on s i t t, l ä k s s i t a s t i, m i s s a s i t a g a j a h i d! jne.

maid ja vaenulikumaid vahendeid vaimude kodukäimise vastu. Muidugi ulatuvad ka surnute tõrjenõiduse juured halli ürgaega (näit. arvukais matmiskombis, vrd. lk. 25), kuid oma praeguse juhnuse ja motiivide-rikkuseni see on jõudnud järelegi alles kristlikel sajandil ja kalgis saksa vaimus.

See kristlik saksa mõju kujutelmade ja motiivistikuhjumises kuni detailideni avaldub võib-olla ilmekaimalt saarlaste surnuteusu suurnime *k ü l m - k i n g a* puhul, kes on sulatand endasse küll nõia, tuulispea, lendva, paha metsavaimu, kummituse ja kuradi motiive, kuna algselt see „kodukäija poolvend” ja „vana surnu jalapeastja, külmkinga poisikene” pole oma ürgeos vist muud midagi kui erakordset surma saand väike väeti lapsukene (kägistatud, ristimatult maetu jne.). Jah, süütu lapsukene, kes ise mitte millegagi osa pole saand võtta oma saatuse kujundamisest, isegi see muutub õudseks ja kohutavaks rahvale, kes ise kah mitte millegagi osa pole saand võtta oma õudse ja kohutava saatuse kujundamisest. Järelikult see rahvas ei saa *k a v a s t u t a d a* oma vaimliku langusaja ette, — selle ette vastutagu need „kultuurikandjad”, kes tasuta võõrandasid meie esiisade maa, hävitasid meie ainelise hüvangu, orjastasid meie vaimu ja rikkusid meie hinge...

Nüüd peame jälle *h e a k s* tegema oma põlvest põlve nuheldud vanemate patud, peame parandama oma hinge, peame vabanema sellest vaimsusest, mis seitsesada aastat on rõhund meid sama raudse jõhkru-sega nagu poliitilis-sotsiaalseski elus. Vana ausameelne saksa arst Luce kirjutas veel alles 1827, et eestlased panevad surnule *k i r v e* kätte ja ütlevad talle: mine nüüd sinna, *v a l i t s e* saksu ja *p i i n a* neid, nagu nad meiega siin teevad! *V a b a e e s t l a n e* ei ole aga enam moonakas ega saks, kes tükitab valitsema teisi ja naudib nende piinamisest, vaid sajad esivanemate

põlved läbi aastatuhandete igaviku on õpetand eestlaselle jumalikke sõnu: **hingejõudu** ammutage endile ja andke seda teistele! **a b i k s ja k o o s t ö ö k s, elamiseks ja loominguks!**

Eesti rahvas võib olla tõesti uhke sellele, et ta nii hästi ja põhjalikult on paberille pannud ja raamatusse raiund oma endispõlvede elu ja loomingu. Kahjuks seda loomingut on antud rahvale trükipaberil tagasi tihti sellisel kujul, et rahvas tänapäeval on kaotand igasugu huvi oma „vanavara” vastu. On levind eelarvamus, nagu see vana „praht” ja „lori” ei pakugi enam midagi moodsale inimesele. Ometigi just **v a n a v a r a** on **v õ t i** eesti rahva hingelise, ühiskondliku ja kultuurilise arengu keerdkäikude avamiseks ja mõistmiseks. Eesti usund näit. heidab ilmekat valgust eesti vaimulaadile, sotsiaalsele miljöole ja kultuuriloole, isegi looduse ja kliima iseärasustele (näit. erakordselt arenend hundilood, eksimismotiivid, halltõbi jne.; vrd sellevastu Skandinaavia mägimaastikku, mis on maailma suurimaks hiiulugude hälliks, kust viikingid neid meilegi on levitand) ¹⁾.

Rahvaste üliloomulik maailm kajastab ikka tõetruult ja tabavalt ka nende maist elu. Nagu on kujunend elu „siin”, sellisena projitseeritakse seda ka „seal”. Öiselt must ja umbne, survealune ja mehhaniiline, kadetsev ja kiuslev, nagu on uuem kodukäijate ja kuradite, krattide ja puukide, sortside ja kuntside üliloomulik maailm, just niisamasugused on olnud ka meie maise elu orjaaja sajandid, täis nälga ja alatoitlust, täis hirmu ja närvivapustust, täis umbusku

¹⁾ Ruumipuudusel jäävad meie **h i i u d** siin ligemalt puudutamatta, niisama **h ä r j a p õ l v l a s e d**, **k o e r a k o o n u d** ja mitmed muud meie oma usundiliselle loomingule võõrad kujud, mis valmismotiividena mujalt lainatud. Selliseks võõrkujuks on kahtlematta ka **K a l e v i p o e g**, kellega meil rahvusvaheliselt küll ei kõlba kiidelda, liiati veel oma **a l g u p ä r a s e** loomingu tutvustamisel.

ja kuulsat eesti jonni. Kindel ja visa, kuid leplik ja pariteedi pritsiibil baseeruv, nagu on olnud meie muistne eesti hingede usund, samasugune on olnud ka meie oma elu siin. **Ü r g d e m o k r a a t l i k s a m a v ä ä r s u s ja ü h e õ i g u s l u s**, see on eesti usundilise ja ühiskondliku mentaliteedi kandvaim idee. Ainult **v o r m u m a t u**, ebamääraselt **l a i a l i v a l g u v** ja kildudena **k a t k e n d l i k** on meie mõtetlend: ei ole surnuil ega haldjail oma väljakujunend riigivormi ega kindlakäelist valitsejat — pole olnud seda ka nende loojail, muinaseestlasil endil. Nagu puudub meie hingedel ja vaimudel agressiivne maailma vallutamise kirg — niisama ka nende elavail prototüüpidel.

Sootu teisiti on olnud suurte maailmausunditega ja ajalugu teind rahvastega: juudid, pärslased, roomlased, germaanlased jt. on loond jumalad ja — keisrid, taevad-põrgud ja — maailmariigid. Nende jumalad on pretendeerind ikka **a i n u m a k s v u s e l l e** ja teiste hävitamisele — just nagu nemad ise. Vastandlik sellele on soomeugrilase, keltlase, hiinlase jt. mentaliteet: **e l a i s e ja l a s e** teistel elada! Sellise passiivsuse ja **h e a t a h t l u s e** tõttu olemegi pidand ikka ja aina taganema teiste toore egoismi ja sallimattuse eest, oleme kaotand oma määratu suure, avara ja armsa Põhjala slaavlaste suurriigile ja ise oleme kadund ajaloo näitelavalt kuhugi kulisside taha juba korduvalt. Kuid mitte kunagi sinna kulisside või moodsas sõnastuses „raudeesriide” taha kadund ega hävinend, vaid ainult ajutiselt ja näiliselt varjusurma jäänd ja ikka jälle nagu karud talveunest ärgand ja tegudelle välja tulnud.

Nüüd on taas pöördeline hetk: vana kultuuriilm põeb jälle oma järjekorralist **k r i i s i**, nagu nii mõnigi kord juba varem, kus egoism hävines eneseõigmisse ja eluenergia ülejäägid voolasid tühja. Nüüd aga

inimkond muutub järjest tihedamaks t e r v i k u k s ja peab otsima seepärast hoopis uusi vahendeid kooseluks ja omavaheliste suhete reguleerimiseks. R a h u ja l e p l i k k u m e e l t, sallivust vajatakse nüüd. Seda sisendama ja süvendama peavadki just need rahvad, kel seda tõesti on veres ja vaimus. Kuid ärgu unustatagu seejuures, et sallivus ei tähenda kaugeitki veel kõigi ees lõimitamist ega lipitsemist, vaid eeldab eetilist meelekindlust ja lugupidamist niihästi teistest kui ka iseendast järjekindlaks hoidumiseks kõigest alatust ja roojasest. Eesti rahva usuline maailmavaade ei ole võitleva ega ammugi mitte ründava rahva d ü n a a m i l i s e elutunde tiivustatud, vaid seda läbib vaatleva, mõtiskleva ja meeliskleva rahva staatiline elutunne. Selle põhitunnuseks on karge p õ h - j a v a i m, keda kehastavad eesti sügava tundeeluga ja kõrge intelligentsiga emad. Kuni eesti naistel püsib pühadusena läbi aegade igatsus oma kodu kui ka kodukoha järele ning armastus oma emakeelt sädistavate laste vastu, on eesti rahva tulevik kõigi kriiside ja katastroofide kiuste ikka kindlustatud.

K I R J A N D U S T.

- J. Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus (1894).
 K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto (1915).
 U. Holmberg, Lappalaisten uskonto (1915).
 „ Tsheremissien uskonto (1914, ka saksa keeli).
 „ Permlaisten uskonto (1912).
 U. Harva, Mordvalaisten uskonto (1942).
 K. F. Karjalainen, Jugralaisten uskonto (1918, ka saksa keeli).
 O. Kallas, Lutsi maarahvas (1894).
 „ Kraasna maarahvas (1903).
 L. Schroeder, Germanische Elben und Götter beim Estenvolke (1906).
 M. J. Eisen, Eesti mütoloogia I — IV (1919 — 1926).
 O. Loorits, Liivi rahva usund I — III (1926 — 1928).
 „ Mulgimaa ohvrikohad (1935).
 „ Endis-eesti elu-olu I — II (1939 — 41).
 „ Grundzüge des estnischen Volksglaubens I — II (1949).
 Kuukirja „Eesti Kirjandus” aastakäigud.

